

KÉTEZERÉVES BÁNATOK.

Könnyű őszi párák fátyolozzák már a hegyeket s mint annyiszor, megint itt ülök az aquincumi múzeum kertjében, előttem a gyermekkoporsók sora, oltárok, malomkövek, csatornafedők, itt mögöttem a szarkofágokkal szegélyezett fasor. Repkény kúszik az egyik márványkoporsó födelén, bekigyózik a belsejébe, betakarja a kőpárnát, amelyen valamikor a halott feje nyugodott, — de hová lett a halott, aki valamikor itt élt és örült, vagy szenvedett a budai hegyek tövében, a jeges Duna partjain? Ez itt mellettem az apró koporsók sorában talán éppen régi ismerősünk, a kis Aurelius Vitalinus koporsója ; a négyéves kis katona hamvai régen szétfoszlottak Aquincum földjében s koporsója még mindig őrzi emlékét. Vig gyermekek ugrándoznak rég halott kis pajtásuk apró koporsóján s egyáltalán nem gondolnak a halálra. De én, itt a padon, a mult és az ősz mesgyéjén, ellenállhatatlanul a halálra gondolok. Elnézem a kisfiúkat és kislányokat, amint koporsóról koporsóra ugrándoznak és csengő kacagásukat visszhangozza a múzeum oszlopos csarnoka. Nem tudják, ne is tudják még, hogy ők is oda kerülnek egyszer, ahol a kis Vitalinus teste és mosolya szétfoszlott a messzi időkben.

Pedig a régiek úgy gondolták s talán kissé mi is úgy gondoljuk, hogy a koporsó és a sír örök lakás ; mindenféle óvatossággal, gondossággal, gyakran átokkal is biztosították sírjuk fennmaradását. S amint visszanezünk az aquincumi temetők multjába, lépten-nyomon látjuk, hogy alig suhant el két-három század a halottak fölött, sírköveiket és koporsóikat máris újra használták más halottaknak. Több a halott, mint a koporsó. De használták a sírköveket és koporsókat építőanyagoknak is. Íme, hiába volt minden átok, szentségtörő kezek bátran hozzányúltak a szent halottak örök lakásához, ahol pedig megrendíthetetlen biztonsággal érezték magukat.

Pedig mennyi, de mennyi volt a temető! Késő korok vándora, ha a régi Aquincum területét járja, mindenütt római sírokon tapos. A régi temetők a városfalakon kívül húzódtak, rendszerint az utak mentén. Itt Aquincumban, a várostól északra, az aranyhegyi patak két oldalán, a falakon kívül körülbelül 200 méternyire kezdődött az egyik temető : ide már az I. sz. vége felé temetkeztek. Eddig mintegy 400 méter hosszúságban ásták ki, háromszáz sírt napfényre hoztak, köztük ötven családi sírkert volt. De volt temető Csillaghegyen is, ott például két tengerész sírja került elő ; temető húzódtott a várostól délre, az út mentén és temető volt a gázgyár területén is, bár csak a késői korban s ez lehúzódtott egészen a Dunáig. S mindezekén túl még a házak mellett is voltak sírkertek : így pihent el háza kertjében a derék katona, a szír Aelius Apollonius.

S még nem is láttuk sétánk közben a barbárok temetőjét a gellért-hegyi eraviscus város körül. De lépten-nyomon találkozunk olyan sírkövekkel, amelyeken kocsit látunk : a halott ezen a kocsin utazik a sírba, vagyis a túlvilágra. Találkoztunk valóságos sírokkal, amelyekben kocsival, lóval együtt temették el a halottat, de találkoztunk olyan sírkövekkel is, amelyeken a kocsi talán csak a halott foglalkozását jelenti, vagy pedig csak szimbolikus ábrázolása az egykor divatos barbár kocsitemetkezésnek. Bizonyára a legrégebb barbár időkben is csak a gazdag emberek engedhették meg maguknak, hogy kocsijukkal együtt menjenek a sírba ; a ló és a kocsi drága volt és éppen ezért a szegény emberek már kezdettől fogva inkább csak sírkövükön jelezték a halott utazását a messzi túlvilágra ; legalább ennyi segítségük legyen, legalább elméletben ne kelljen gyalog fáradniok abba az ismeretlen és szinte elérhetetlen messzeségbe. De, mondom, láttunk olyan sírkövet is, amelyen a kocsi tulajdonképpen csak az illetőnek a foglalkozását jelenti. Hozzá tartozik a kocsi egy-egy beneficiarius (katonai tisztviselő), vagy speculator (katonai nyomozó) foglalkozásához. A speculator a császári posta ügyeit is intézte, használhatta a postát, lefoglalhatott lovakat a posta céljaira és így méltán került sírkövére a lovaskocsi, amely itt éppenséggel nem a lélek alvilági utazását jelzi. Aki a Nemzeti Múzeum folyosóit járja és elnézegeti a régi római sírköveket, lépten-nyomon ott találja rajtuk a kocsi-ábrázolást.

A római halottat vagy elégették, vagy koporsóba temették. Más országokban más volt a szokás : mindenki tudja, hogy az egyiptomiak múmiává csomagolják halottaikat és úgy temetik el. Nos, talán egyiptomiak voltak azok, akiknek a múmiáját itt Aquincumban megtalálták : két nő múmiája került itt elő, az egyik a Szemlőhegyről (1912), a másik pedig a Táborhegyről (1929). Ez a táborhegyi múmia az érdekesebb : körülbelül hatvanéves asszony lehetett a halott, tizenhatszorosan volt bepólyázva mindenféle szövetekbe s a késői orvosi vizsgálat nemcsak fogkövet, hanem kőszvényt is megállapított földi maradványain. Legérdekesebb a sírjában talált kőrisfa-doboz, amelyben szépitőszerek maradványait ismerték fel. Hiába, még a kőszvényes vénasszony is csak asszony volt már évezredekkel ezelőtt is.

A halottak hamvait, ha elégették, urnában helyezték el, az urnákat pedig külön épületekben, vagy pedig ezeket is épp úgy eltemették a földbe, mint a kőkoporsókat. A családi sírkerteket rendszerint fallal vették körül, úgy hogy afféle kis kápolna keletkezett, megfelelő szobrászati díszekkel. Ez a temetkezési mód Dacia területén igen ritkán fordul elő, és ha előfordul, akkor is pannoniai szokás átvétele. Ilyen az az ép sírkápolna (aedicula), amely az ókori Micia (Vecel) földjéből előkerült. Érdekes, hogy még a legszegényebb halottak sírjára is helyeztek sírkövet. Manapság bizony ez nem jut ki mindenki-

nek. Csakhogy akkor kötelező volt a sírkő és éppen azért, mert a szegény emberek a maguk anyagi erejéből nem tudták volna elkészíttetni, mindenütt temetkezési egyletek alakultak s ezek gondoskodtak a halott illendő temetéséről, sírkőről és a halott emlékének ápolásáról. Nagyon jól tudjuk, éppen a sírkövek felirataiból, hogy az egyletek minden temetéshez és sírkőhöz tekintélyes összeggel járultak hozzá. Az egyleti élet igen eleven volt, se szeri se száma annak a sok egyletnek, amely Aquincumban is működött. Nem politizálhattak az egyesületek tagjai, nem foglalkoztak mesterségük ügyeivel sem, hanem javarészt csak temetkezéssel s ezenfelül a legtöbb tűzoltással, némelyik pedig a császárkultusz ápolásával, vagy valamelyik különösen kedvelt isten különleges tiszteletével. Az egyleti élet szorosan összefüggött a mindennapi élettel, szerves része volt az állami és községi életnek is. Mikor Daciában Jupiter Cernenus egyesülete az elnök, Artemidorus intézkedésére feloszlik, ez olyan nagyjelentőségű esemény, hogy külön följegyzik és az okát is megmondják: olyanok voltak a politikai viszonyok és olyan veszedelmes barbár támadás fenyegette a tartományt, hogy a tagok szétrebbentek, javarészüik elmenekült és ötvennégy tagból csak tizenhét jelent meg a közgyűlésen. Máskülönben ilyen egylet feloszlatajáról alig van tudomásunk.

Egy szép napon a Bécsi-út egyik házának udvarán, kőkoporsót ástak ki. Ez a koporsó arról nevezetes, hogy ma is azon a helyen áll, ahová a temetéskor állították. Egy mursai (eszéki) római katona nyugszik benne. Íme, teljesült a kívánsága: senki sem bolygatta meg nyugalma, nem törték össze a koporsóját, hogy beépítsék későbbi épületek falába, nem vitték el a helyéről s mégis, ha elképzelem, hogy ez a katona fölébredne, kinézne sírjából s látná, hogy hová került, azt hiszem, újra meghalna ámulatában és megdöbbenésében, hogy milyen világba keveredett. De azt hiszem, éppen így csodálkoznék a derék Britta is, ha látná, hogy sírköve ott van az egyik Gyopárutcai villa kertjének hátsó falában. Sokat vándorolt a derék Britta asszony sírköve: 1898 óta, amióta napvilágra került, előbb a Kelenhegyi-út egyik kertjében szomorkodott, onnan vitték át a Gyopárutca, s most ott sírja felirata az értelmetlen új világ fülébe, hogy «szomorodott szívvel állította ezt a sírkövet Britta, férjének, Valerius Crescensnek és fiának, Decoratusnak». A feliratnak nemesak az a hangulati érdekessége van meg, hogy úgy áll itt az új kor kertművészetének keretében, mint valami élő anakronizmus, hanem az is, hogy az asszony eraviscus nevet viselt, a férje már római nevet használt, a fiuknak azonban megint csak barbár nevet adtak, ámbar ez a név latinra fordított alakjában jelentkezik. Íme, a barbár és római kultúra szerves összefonódása, az eraviscusok teljes romanizálódása!

De tegyük fel, hogy a sírkőből nem lesz valamelyik mai villa kertjének a díszje, hanem lapidáriumba kerül. Akkor pedig mi lesz

belőle? Leltári tárgy. Az aquincumi sírkövekre és koporsókra mindenütt gondosan odafestették a fekete leltári számokat. Ennek a számnak a segítségével lehet megtalálni a katológusban, ahol aztán a tudósok részletesen megmagyarázzák, mi mindent kell vagy érdemes tudni róla. Csak azt nem mondják meg, hogy szíve is volt annak a halottnak s az élete is emberi élet volt, öröm és fájdalom.

Igaz, nem az archeologia feladata nyomozni az embérsorsokat, de én, valahányszor ott járok a sírkövek között, mindig az emberekre gondolok, az elmúlt életekre, az elszállt örömökre és az örökre lecsillapodott bánatokra. Kétezeréves bánatok kísértének a hideg kövek között s ha visszaidézem az embereket, akik örökre elnyugodtak egykor alattuk, a kövek is mintha megelevenednének. Belenézek a sírokba, amelyeket a tudósok keze föltárt és gondosan megóvott; végignézem az apró tárgyakat, melyek oly kedvesek voltak valamikor a halottnak és amelyeket a tudósok most gondosan helyreállítanak, megtisztítanak, üvegszekrényekbe helyeznek, leírnak, szóval dédelgetnek s ezeken keresztül mutatják meg a világnak az ókor életét.

Ezeken keresztül néztem bele magam is a régi sírokba, elbámultam az egyik aranyhegyi sír óriási üvegtábláján, a kis szoptatóüvegeken, az apró vázákon és sokáig meghatottan álltam egy kis csörgő előtt, amely Potaisa egyik csecsemősírjából került elő. Katonagyerek lehetett, aki e sírban nyugodott, mert a csörgőt a mester katonalakúra formálta. Kétségtelen, hogy rengeteg ilyen játék lehetett a katonavárosokban s mindenütt, ahol katonafeleségek és katonagyermekek laktak. Egy aquincumi polgárgyermek sírjából előkerült az egész iskolai felszerelése: írószerek, viasztáblák, tintatartó, benne beszáradt tinta, vas íróvessző, osontlemezek, szóval minden, amire a kisfiúnak a menyeyi iskolában szüksége lehetett. Ott hevert mellette minden szép rendben, úgy, ahogy bizonyára életében is gondozta apró kincseit.

És lehetetlen meghatottság nélkül nézni annak a brigetiói sírnak a leleteit, amelyben egy kislány nyugodott el valamikor. Mi került elő ebből a szegényes sírből? Egyetlen szép kis üveg épségben, aztán üvegedények letört talpai, amelyeknek szűrős üvegszonkjait gondosan lecsiszolták, hogy a kislány meg ne sértse játék közben a kezét, aztán egy hosszúnyakú törött üveg: édesanyja az üveg nyakát ráhúzta egy másik törött üvegre, nyilván kettőből egyet csinált. Tizenhat darab üvegcserep került elő ebből a kis sírből: a kislány szegényes játéka. És volt benne még valami, kis gyermekek örök játéka, a legolcsóbb és a legkedvesebb játék: kavics. Ez a fehéren érezett fekete kavics az örökké élő tárgyak örök könnyeivel beszél az örök gyermekről.

Az a furcsa aranyhegyi sír, amelyből a gyönyörű üvegtábla előkerült, benne a hatalmas üvegtál, amelynek az átmérője félméter, bizonyára gazdag embert rejtett valaha. Gazdag háziasszony lehetett, aki nagyon büszke volt erre a készletére; hogyne, ilyen drága kölni

edénye nem mindenkinek lehetett. És gazdag család lehetett az, amely az ilyen készletet nélkülözhetette. És milyen erős hit lehetett az, amely ezt a kincset a sírba tette, abban a szent meggyőződésben, hogy a halott tovább használja legkedvesebb földi tárgyait túlvilági életében. De arra is volt gondjuk, hogy a szegény halottnak legyen bőven étele és itala: bort, olajat, vizet, tejet helyeztek a sírokba, gyakran ételeket is, főképpen gyümölcsöt. Nem egyszer kis kürtőnyílást hagytak, amely levezetett mélyen a sírba a halotthoz és emléknapokon és halotti ünnepeken ezen keresztül öntötték a sírba a bort, olajat, itt engedtek le ételeket, sőt gyakran gyertyát is, hogy a szegény halott ne maradjon sötétben a sötét alvilágban.

Az aranyhegyi temető kincseinél százszorta drágább kincsek kerültek napfényre abból a rejtélyes szarkofágból, amelyet 1912 június 17-én találtak a Bécsi-ut 102. számú ház alatt. Rejtélyes sír ez, nem maradt benne pénz és nem maradt rajta semmi felirat. Az, aki benne nyugodott, talán nyomtalanul akart eltűnni, azért maradt néma a sírja. Az aransír lakóját mindig úgy képzelem, hogy büszkén, összeszorított ajakkal fekszik örök nyugalomban: nem érdekli az utókor, elzárkózott túlvilági magányosságába. Mint minden rejtély mögött, itt is a regényt keresem. Bizonyos, hogy nagy és talán igen szomorú regény húzódik meg a messzi századokból itt maradt aransír mögött.

Mikor a sírt felnyitották, még bolygatatlanul feküdt a csontváz: a halott nő volt, tele az ékszerek és aranytárgyak olyan tömegével, amilyent eddig még sehol sem találtak. Ez a halott úgy ment túlvilági útjára, mint egy királynő. Aranszálakból szőtt hajháló fogta össze haját, nyakában kis aranytokot viselt, amelyben valami felirat volt, bizonyára szemmelverést, betegségeket és gonosz szellemeket elűző varázsmondás; a másik amulettben illatos magvakat, vagy illatszert hordott: ezt is a nyakában viselte; arany fülbevalójának zafírköve még most is szikrázva csillogott a napfényben; sápadtan derengett fel az igazgyöngy két aranyfejű hajtűjének a végében; két arany medaillon feküdt még mellette, mindegyikben Meduza-fő; hajában üveghajtúk, gagáthajtúk és a nyakán 53 gyöngyszem, még pedig 30 aranyból, 23 finom üvegből. De borostyán gyöngysor is volt a sírban, mellette négy darab smaragdgyöngy, csuklóján elefántcsont karperec, keze ügyében ezüstveretes toilette-ládika, teljes felszereléssel, benne csontfésű, közepében áttört betűkkel a felírás: «Vivas feliciter — Éljen boldogul»; aztán csontorsó, még két illatszertartó üveg s rengeteg egyéb apró fém- és csonttárgy. Pompás és divatos asszony lehetett, a város híres szépasszonya, talán valamelyik milliomos felesége, de az sem lehetetlen, hogy a helytartó, vagy a legióparancsnok asszonya, vagy talán előkelő leány: ki tudja már? Senki sem tud felőle semmit: némasága mint sötét lepel takarja távoli ködökbe foszló alakját.

Talán csak az a kis üvegpaszta-medaillon beszél, amelyet nyakában találtak. A kis arany medaillon nem itt készült, hanem valószínűleg keleten, de az sem lehetetlen, hogy Itáliában, mert az efféle medaillonok nagyon divatosak voltak. Rendszerint szöveg is volt rajtuk, gyakran görög szöveg; a titokzatos hölgy medaillonján anakreoni ízü görög szöveg mondja el, hogy «akármit beszélnek az emberek, csak beszéljenek, én nem törődöm vele»:

Beszéljenek ha tetszik,
Én nem törődöm véle,
Te csak szeress: megéri.

Vajjon ki lehetett ez az asszony vagy leány? Vajjon kitől kapta a különös medaillont? Bizonyára olyasvalakitől, akit nem volt szabad szeretnie. Az Anakreon-féle vers kétségtelenül arra céloz, hogy szerelmüknek útjában állt valami, de a férfi azt mondja: vállalok minden kockázatot, szembeszállok mindenkivel, nem törődöm a társadalom véleményével, a szülők ellenzésével, csak te szeress. Majd meglátod, minden jóra fordul. A kis medaillon kétségeket ébreszt bennünk: talán nem is volt asszony ez a nő, talán fiatalon halt meg, leánykorában, s talán éppen ezért tették melléje a sírba minden kincsét és minden aranyát, talán éppen azért díszítették fel így a túlvilági útra, mert oly nehezen váltak el tőle s oly kimondhatatlan fájdalommal gyászolták. Amint elnézem a földi tárgyakat, amelyek elsuhant árnya után itt maradtak, hirtelen ez a gondolat villan fel bennem: ez a lány öngyilkos lett! De akármennyit ábrándozom is itt a sírján és akármennyire próbálom visszaidézni emberi sorsát: a fekete függöny nem lebben fel, az összeszorított száj nem vall: az aranyleány már örökre néma marad.

Égészen különös sírmellékletek kerültek elő a messzi Vas megyében: az egyik római sírban, Felsőszénégető határában pohos üveg-edényt találtak, tele egérfejekkel; a zoológusok megállapították, hogy ezek cickány-fejek. Később egy borostyánkői sírból cickány-csontok kerültek elő; Köln-Müngersdorf római temetőjéből, és pedig egy késő római sírből, egész cickány-csontváz került elő. A tudósok egy darabig tanácstalanul álltak: mit jelenthet az egér a sírban? A megoldást késői sírok hozták meg: még XV. századbéli sírokban is találtak egérfejeket. Régi babonás elképzelés, talán még a barbár időkbelől származik, hogy a cickány a lélek szimbóluma. Ezért került elő Aquineumból is, Pompeiből is, más tartományi városból is a kis-bronzok között annyi egér, s ezért fordul elő az egér még lámpákon is.

Hosszú sétáimon, múzeumokban és lapidáriumokban, sűrűn jártam a sírkövek erdejét. Annyi kor és annyi művész vagy kőfaragó munkájában gyönyörködtem, annyiféle ízlést és annyiféle emberséget láttam ezeken a sírköveken! Pedig külsőleg majdnem egyformák:

alakjuk általában téglalap, fent oromzatos; rendszerint szerepel rajtuk koszorú, delfin, akantuszlevél, gyümölcsöskosár, szőlő; az a fülke, amelyben a halottak mellképe van, vagy oszlopos, vagy kagylóalakúan bemélyített; rendszerint az elhunytak mellképe alatt van a feliratos mező. Első pillantásra megismeri a látogató azokat a sírköveket, amelyek Itáliából kerültek ide, főképpen Aquileiából: ezek díszesebbek, pompásabbak, szebb a faragásuk; a tartományi sírköveket kevésbé művelt kőfaragók faragták; igazi művész itt alig akadt. Soproni sétámon láttam Petronius Lupus sírkövét. Jól meg kell nézni ezeken az itáliai köveken a halottak mellképeit: nem egyszer mintha párnán feküdnének, bár első pillanatra úgy látszik, hogy állnak és szembenéznek velünk. És bár az ókori szobroknak soha sincs szemük, ezeken a sírdomborműveken különösképpen szembe-tűnik a behúnyt szem. Valami különös művészettel tudták ábrázolni a halottak arcát úgy, hogy ezeken a köveken valóban alszanak. Viszont a tartományi sírkövek azért egyszerűek, igénytelenek s néha darabosak, mert a kőfaragók mintakönyvek után dolgoztak; nem volt bennük művészi fantázia és alkotókészség, hanem pontosan lemásolták azokat a szimbolikus és mitológiai ábrázolásokat, amelyek a könyvekben szerepeltek. A rendelő csak kiválasztotta, hogy mi kell neki, ők aztán kifaragták. Ezért találkozunk mindig ugyanazokkal a jelképekkel és mindig ugyanolyan mitológiai jelenetekkel. Mindenütt szerepelnek állatok, szerepel a kocsi, a halotti áldozat, a két kakas, a páva, gladiátorviadal és igen gyakran a halotti lakoma, amely azután később a keresztény művészetbe is átszármazott.

Alig találkozunk olyan ábrázolással, amely nem szerepelt a mintakönyvekben. A szombathelyi múzeum őrzi Caius Sempronius Marcellus sírkövét, kivételesen gyönyörű mitológiai ábrázolással: a domborművön szerepel Kretheus és felesége, Tyro, a szerencsétlen asszony, akinek mostohája elől menekülnie kellett. Ez a mitológiai jelenet semmiesetre sem volt bent a mintakönyvekben; nem volt közkeletű, hanem igen ritka ábrázolás s még ma sem tudják bizonyosan az értelmét. Itt a szomszédos Szentendrén, a városháza lapidáriumban őrzik régi ismerősünk, Flavius Felicio főtisztelendő úr sírkövét: ezen Actaeon tragédiáját ábrázolta a művész. Actaeon véletlenül meglátta vagy megleste Dianát, amint éppen fürdött, s ezért természetesen kegyetlenül kellett bűnhődnie: Diana szarvassá változtatta, mire saját kutyái széttépték. Ez is önálló ábrázolás, és szimbolikus értelme sem egészen világos még. Ugyancsak nem szerepelt mintakönyvekben az a soproni sírkő, amely Medeát ábrázolja, amint egy fa előtt áll; a fa derekára sokfejű sárkány csavardik: nyilván az a sárkány, amely az aranygyapjút őrzi; Medea csípőjére támasztja balkezét, jobbkezét pedig elgondolkodva a szá-jára teszi, mintha hallgatást intene. Nyilván azon töpreng: hogyan

tehetné ártalmatlanná a sárkányt, hogyan rabolhatná el az aranygyapjút. Ennek a jelképes értelme bizonyára az, hogy a földi sötétség után hogyan szerezhethük meg a mennyei világosságot.

Titus Canius Cinamus öreg kereskedő olyan sírkő alatt nyugodott, amelyen a kőfaragó csupa állatot ábrázolt. Fia emeltette a sírkövet, tehát bizonyosan ő rendelte meg ezeket az ábrázolásokat. Az oromzat alatt vágató lovas vadkant üldöz, tőle jobbra fa, mellette szarvas menekül; balra nyulat kerget egy kutya, s a balsarkot is fa zárja le. Az oromzat félköralakú mezejében páva látszik, a halhatatlanság jele, a páva fölött pedig félhold, Diana szimboluma. Ez a domborműsorozat világosan beszél: a derék Canius nem lehetett más, mint állatkereskedő: ő szállította az állatokat az amfiteátrumi játékokra, esetleg más állatokkal is kereskedett. Állatok különben is bőven szerepelnek a síremlékeken. Egy tatai sírkövön, amelyet Cassia Digna asszony emelt férjének, Valerius Saturnusnak és kisfiának, Valerius Sabinusnak, nemcsak Venust s Adonist ábrázolta a kőfaragó, hanem vadász- és táncjelenetet is. Továbbá a gyermekélet s a gyermeknevelés egyes mozzanatait; kedves az a jelenet, amelyen a kisfiú a kutyát farkánál fogva visszafelé húzza. A Nemzeti Múzeum lapidariumának egyik sírkövén, amely valamikor az eraviscus Neltus hamvai fölött emelkedett, két kakast ábrázolt a kőfaragó szemben egymással; meglehet, hogy a kakasok csupán a halott vitézségére utalnak, de nem lehetetlen, hogy a túlvilági ébredés és enyhülés jelképei. Egy soproni sírkövön a kakasviadal a halott vitézségére utal, éppen úgy, mint más sírköveken a viaskodó gladiátorok.

A sírkövek beszélnek. Bizonyosan jelent valamit, hogy a kis tizenéves Sabina sírkövén, amelyet Albertfalván találtak, a kislány egyik kezében almát, a másikban madarat tart; egy soproni sírkövön Julia Rufilla virágot tart a balkezeiben; egy másik sírkövön almát és galambot tart a leány. Megható az a sírkő, amely valamikor két kisgyermek, a tizenhárom éves Saetibolus és a hétéves Quintus sírján emelkedett: a két gyermek kezet fog a sírkövön. Valamennyi római sírkőre jellemző, hogy a férfiak rendszerint irattekereset tartanak balkezükből s jobbkezüket mutatóujját az eskü jeléül rajta nyugtatják. A tudósok még csak félve mondják ki, hogy az irat a római polgárjog jelképe, az eskü a polgári eskü, — még nem egészen bizonyos ez az értelmezés. Sokkal világosabban beszélnek a katonasírkövek, amelyek a katonát teljes fegyverzetben szokták ábrázolni. A kézfogás egyébként rendszerint a házastársi viszonyt jelzi: a nő balkarjával átöleli a férfit, jobbát pedig a férfi jobbáiba helyezi, néha az eskü jelével a férfi jobbkarján nyugtatja. A nő kezében rendszerint alma, szőlő, madár vagy rózsa szerepel, igen gyakran rokka és orsó, sőt nem egy sírkövön a fiatalon, talán csecsemőjével együtt elhalt anyja a pólyás csecsemőt tartja karján.

A halotti szimbolikában leggyakrabban szerepel Attis alakja ; majdnem minden kőkoporsón ott van. Attis, a gyönyörű fiatal isten, elbűjt a nagy istennő, Kybele elől, aki halálosan beleszeretett ; mivel megvetette az istennő szerelmét, halállal bünhődött. De nem halhatott meg ennyi szépség, — az istenek gondoskodtak róla, éppen Kybele istennő közbenjárására, hogy feltámadhasson s valóban, harmadnapra feltámadt. Tisztelete a misztikus kultuszok közé tartozott s mély szimbolikát hordoz : a halált és a feltámadást jelképezi. Attis ünnepeit úgy ülték meg, hogy előbb elsiratták a fiatalon meghalt istent, s háromnapi gyász után ujjongó örömmel ünnepelték meg feltámadását. A korai kereszténység úgy küszöbölte ki ezt a kultuszt, hogy néhány külsőségét alkalmazta a keresztény húsvéti szimbolikában. Nem egyszer előfordul a koporsókon Adonis is, aki ugyancsak gyönyörű ifjú volt, ugyancsak fiatalon halt meg : vadkan ölte meg ; legendás szerelme Salambo iránt egyike volt az ókor legkedveltebb mítoszainak ; különösképpen a nők tisztelték. Később aztán kultusza egybefonódott Attiséval.

De a sírkövek egyebekről is beszélnek ; mélyen megható, hogy a szegény kis rabszolganő, Uppu, síremléket emel a gazdájának. Igen, majdnem mindig megmondják a sírkövek azt is, hogy ki állíttatta az emléket. Nem dicsekvés ez, hanem hagyomány és a lelkiismeret megnyugtatója : íme, teljesítettem kötelességemet, a halott hozzám vissza ne járjon, mert nem tartozom már neki semmivel! Különösen az örökösnek feltétlenül kötelessége volt síremléket emelni az örökhagyónak. De elmondják a sírkövek néha azt is, hogy mibe került a kő vagy a koporsó. Titus Flavius Magnus aquincumi előkelő úr örökösei feliratták a sírkőre, hogy az emlék 15,000 sestertiusba került (vagyis majdnem 4000 pengőbe), de megérte a pénzt, mert ez a sírtábla csakugyan gyönyörű és a faragványa művészi. Egy katona sírkövet állít a bajtársának, akivel hosszú éveken keresztül együtt lakott (contubernalis). Feliratta a sírkőre, hogy 400 sestertiusba (mintegy 100 pengőbe) került, és azt is feliratta, hogy : «Fratris». Ez tulajdonképpen annyit jelent, hogy «testvérének», azonban valószínű, hogy a katonák egymást «frater»-nek, testvérnek szólították s mi egyik sétánk közben úgy gondoltuk, hogy a Testvérhegy neve is innen öröklődött. Egy esztergomi sírkövön Publius Aurelius Priscus őszintén megmondja, hogy csekély fizetéséből állíttatta ezt a szép sírkövet.

Általában feltűnő a sírköveken, hogy az emberek igen fiatalon haltak meg. Nagyon kevés az öreg halott, annál több a harminc-negyven éves. Ennek nyilván az az oka, hogy kevésbé törődtek az egészségükkel és az orvostudomány sem haladt még annyira, mint a mai. Ma már bizonyos, hogy az ókor óta legalább húsz évvel meghosszabbodott az átlagos emberi élet. Éppen ezért érezték nagyon szomorúnak a halált, éppen ezért igyekeztek minden eszközzel gon-

doskodni róla, hogy a halott tovább élhesse azt az életet, amelyet a sors idefönt oly rövidre szabott. Rendszerint már maguk az élők gondoskodtak róla, hogy emléküket gondosan ápolják. Felirat örökíti meg Quintus Ulpus Faventius rendelkezését: nagyobb összeget hagyott arra, hogy a halottak virágünnepe, a Rosalia idején, díszítsék fel a sírját rengeteg virággal. Ez az összeg oly tekintélyes volt, hogy az egyik vallásos egyesület épületét is felépítették belőle és természetesen a sír gondozására is megmaradt az alapítvány. Az egyik végrendelező meghagyja, hogy halálának évfordulóján minden évben három rózsakoszorút és illatszereket helyezzenek a sírjára. Valaki pénzt hagyományozott, hogy évente születésnapján, továbbá a halottak napján, és a halottak virágünnepein, vagyis a rózsák és violák ünnepén, tehát négyszer egy évben, áldozatokkal ünnepeljék emlékét, ezenfelül pedig minden hó elsején, 5-én és 13-án mécesest gyujtsanak és tömjént égessenek a sírján. Ez az ember bizonyára nagyon szerette önmagát. A rózsáünnepet rendszerint május elején ünnepelték, csak kevés helyen tartották meg május végén: igen sok felirat emlegeti ezt a Rosalia ünnepet. Érdekes az a rendelkezés, amelyben valaki kiköti, hogy alapítványából nem csupán rózsakoszorúkat kell helyezni sírjára, hanem ételeket is. Egy kegyelmes úr, aki valami nagy hivatalt tölthetett be Savariában, Flavius Dalmatius vir perfectissimus, verses feliratban hagyja meg, hogy aki a házat és kertjét örökli, virággal tisztelje emlékét, mert a virág a halottak öröme:

Bárki leszel, ki utánam e kertet s házat öröklöd,
 Kis kertem minden rózsáját szórd a poromra
 S tündöklő liliommal a sírom megkoszorúzzad.

A kegyelmes úr nem lehetett rideg ember s ha kissé szerette is önmagát, bizonyára nagyon szerette a virágokat.

Amint a sírok útjait járjuk, az ókori élet vídám és szomorú napjai elevenednek meg előttünk. Mindig azt mondjuk, hogy a feliratok tartalmazzák a hiteles adatokat az ókori életről; csakhogy a feliratok rengetege nem csupán tudományos adattár, hanem valóságos élet és költészet. Mennyi fájdalom, mennyi szív, mennyi könny sír felénk a multból ezeken a feliratokon! Örök és elmúlhatatlan emberi érzelmek élnek a néma köveken, amelyek úgy zengenek, mint hajnalonkint a Memnon-szobrok a messzi Egyiptomban.

Vergilius az Aeneis VI. énekében leszáll az alvilágba és szemlét tart a lelkeken, amelyek majd egyszer eljönnek ide a földre, hogy végigéljék emberi életüket és elvégezzék küldetésüket. Így tartunk mi is séta közben szemlét a régi halottakon, hogy tűnő árnyaik fölébresszék a régi korok hétköznapjait és emberi sorsait. Egyszer már jártunk Solva várhegyének tetején s találkoztunk az azalus hercegnő egyszerű és mégis előkelő sírkövével. A kis Solva hercegnő arcát többé

nem tudjuk felidézni: az idők vihara elmosta vonásait, ő már a messi századok örök titka marad. Egy másik barbár fejedelem, az eraviscus Marcus Cocceius Florus és felesége, Cocceia Oxidubna sírkövet emeli 15 éves kislánának. Íme, a hercegnő mellett a herceg, aki szintén fiatalon hagyta itt a földi fényeket. Egyszer már találkoztunk Septimia Mariával, aki éppen akkor nyugalomra tért; leszállt az éjszaka Aquincum fölé, s anyja, Actia Sabinilla nyilván gondosan betakarta beteg kislányát; mert Maria beteg volt. Különben aligha hunyta volna örök álmra szemét tizennyolc éves korában. A romanizálódásnak is egyik szép emléke ez a sírkő, amely elmondja, hogy Maria zsidóleány volt; de íme, egyik neve római, római a sírköve és rajta ugyanaz a két betű, mint a pogány rómaiak sírkövein: D. M. = Dis Manibus; a halottak szellemeinek. Ezt a formulát később keresztény sírköveken is megtaláljuk.

Amazon a kövön Caius Valerius Seranus édesanyját siratja, a páratlan jó anyát; emitt egy egyetemi hallgató, a tizennyolc éves Lucius Septimius Fuscus nyugodott a koporsóban és szülei megható feliratot szenteltek «legédesebb emlékezetének.» Marcus Aurelius Tertullus bizonyára meg volt győződve róla, hogy felesége, Julia Ursula, örökké fog élni vele együtt; felirata meg is mondja: önmagának és drága feleségének emelte örök emlékezetül. Fabia Secundina édesanyjának emel sírkövet, s nem holmi hivatalos szavakkal emlegeti, hanem anyukának nevezi a sírkövön: Mammulae benemerenti, ami annyit jelent, hogy «felejthetetlen, drága jó anyukájának».

Fiatalon haltak meg a férfiak is, az asszonyok is. Nagy úr volt Titus Aelius Verinus, tanácsnok és főpap Aquincumban: és lám a felesége, Ulpia Antonilla, 24 éves korában itt hagyott rangot, fényt, minden földi dicsőséget. Flavia Aiulo húszéves korában meghalt már és sírkövén még most is szorosán magához öleli bepólyázott csecsemőjét: nem lehetetlen, hogy éppen a kisgyermek születése okozta halálát. Egy aquincumi feliraton a kis Sabinianust siratják szülei és azt mondják róla, hogy még csak «anculus» volt, vagyis «egyéveske». Az apulumi ötéves kislányt, Plotia Aemiliát, ugyancsak keservesen gyászolták szülei és mintha zokogna a sírfelirat, mikor ezt mondja: «A halál az élet küszöbén ragadta el.» Egy kisfiú sírján meg a nevén kívül mindössze ennyi szerepel: «Aestas — Nyár.» Cirpi (Dunabogdány) földjéből került elő egy kőkoporsó, amelyet Aquincum egyik tanácsnoka készíttetett a fiának, Aurelius Marcianusnak, aki «in flore aetatis — élete virágjában» halt meg. Ez a kifejezés még most is él. A szegény kis Aelia Hygia tizennyolc éves korában halt meg; valamikor rabszolgalány volt, gazdája felszabadította és feleségül vette. «A kemény idő ragadta el», — mondja róla a felirat, ami célozhat esetleg valami barbár veszedelemre is; az is valószínű a felirat szövegéből, hogy az asszonyka máshonnan került Daciába. A férj, akinek neve

lekopott a feliratról, így fejezi be búcsúját : «Isten veled leányka, örökre isten veled». Milyen megható az a felirat, amelyen Aelius azzal búcsúzik feleségétől, Marcellinától, hogy sohasem fog megfélekedezni szerelméről : *memor amoris!*

Különös asszonysors tárul fel előttünk egy félig-meddig verses sírfeliratból, amely elmondja, hogy Veturia huszonhét éves korában halt meg ; tizenhat évig volt házas és hat gyermeke közül csak egy élte túl. Előkelő asszony volt ; férje, a II. legio őrnagya, Titus Julius Fortunatus, elmondja róla, hogy páratlan asszony volt és páratlan feleség ; ritka tökéletes nő, aki már tizenegy éves korában férjhez ment és azóta csak asszony volt, anya és feleség. Talán szomorúbb itt járni ebben a jelképes temetőben az árva sírkövek között, mint egy mai temetőben, hiszen itt lépten-nyomon fiatal halottak emléke leng körül. Tizenkilenc éves fiatal katona sírköve ez és emlékszünk rá, hogy a mi Aelius Apolloniusunk is mindössze húsz évet élt. Értem már a sok megható síriratot, a sok gyöngéd hasonlatot, a sok könnyes búcsúszót. Az egyik azt mondja : Flavia Nicopolis úgy nő ki a sírjából, mint a virág. Egy apulumi sírtáblán Vibius Rufinus zászlótartó emléket állít fiatalon elhalt bajtársának, Crescensnek, «a jó embernek». Egy másik sírkő valóságos családi tragédiát idéz fel : talán egyszerre halt meg ez az ifjú pár, férj és feleség ; Publius Aelius Victorinus, a II. legio parancsnokának irodatisztje mindössze tizennyolc évet, 9 hónapot és 14 napot élt és nem élt hosszabb ideig a felesége, Aurelia Norica sem, ő is tizennyolc éves korában halt meg. Milyen szörnyű családi tragédia húzódik meg egy másik pannoniai sírkő mögött, amelyet a harminchárom éves korában elhunyt Salviusnak, a II. legio élelmezési altisztjének állíttatott az édesapja. «Már négy fiamat veszítettem el, ó Salvius, — panaszkodik a gyászoló apa, — szüntelen sírás már az életem, míg csak e földön járok. Most, hogy téged elvesztettek, egész házam egyszerre porba omlott.»

És mégis meg kellett magukat nyugtatniok valamivel. Szent hitük volt, hogy a sír örök lakás és az örök nyugalom helye ; örökre biztonságba jutott az, aki odalent fekszik a sírban. «Megmenekültem, megszabadultam», — mondja az egyik sírirat ; «befutottam a kikötőbe», — mondja a másik. Sokan stoikus jelszavakkal vígasztalják magukat : «Így van, másképp nem lehet : olvasd ezt és hidd el nekem». A másik azt mondja : «Gonosz csillagzat vitt el» ; a harmadik : «Rossz csillag alatt születtem» ; a negyedik ezt mondja : «Olyan az ember földi életében, mint a pók hálójában vergődő lepke». Van aki epicureista jelszavakat hangoztat : «Amit megettem és megittam, az az enyém, egyebem sincs». Ilyesfélekről beszél, bár sokkal nemesebb hangon, Aelius Apollonius sírverse is. Azt mondja az egyik : «Semmi voltam, semmi vagyok», a másik még tovább megy : «Nem voltam, nem vagyok, nem törődöm veled.» A legtöbb szeretné magára vonni a járó-

kelők figyelmét : «Állj meg vándor és olvasd ezt a sírfeliratot». De majdnem mindig hozzáteszik : «És mondd el sírom felett : legyen neked könnyű a föld». De szöges gonddal óvják és védik is az örök nyugvóhelyet : «Átkozott legyen, aki megbolygatja síromat!» «Átkozott, aki bepiszkítja síremlékemet!» Az egyik sírfelirat így beszél : «Aki innen ellop valamit, annak legyen nehéz a föld».

De mindezekén túl, a halhatatlanság hite ragyog majdnem valamennyi sír fölött. Hányan elmondják, hogy a halálon túl is él a lélek :

Ha túl a halálon él a szeretet,
E sír nem föld mást, csak a testedet.

Egy pannoniai urna felirata ezt mondja : «Nem az egész Valentinust őrzi ez az urna, mert lelkét az ég vette el, tehát a jobbik fele nem szállt sírba.» A kis Vincentiáról ezt mondja a sírfelirat : «Elment Vincentia, vagyis inkább csak a teste.» Önkéntelenül is az egri remete sírfeliratára kell gondolnunk. Milyen szépen mondja a daciai Tibiscum (Zsuppa) egyik sírkövének felirata :

Testemet őrzi a föld, nevemet kő, lelkem a mennyég.

De vannak sírfeliratok, amelyek egyáltalán nem alkalmazkodnak a hagyományokhoz és a szokványos formulákhoz. Különösen érdekes egy tordai felirat, amelyen elmondja a halott, hogy «Amíg éltem, jól éltem. Az én szerepem már véget ért. Most már ti játszotok odafönt tovább. Isten veletek, tapsoljatok.» Hetvenhét éves volt az öregasszony, akinek ezt a sírkövet emeltette az unokája. Tehát mit mond a sírfelirat? Semmi mást, mint ezt : az élet színház. Suetonius följegyezte Augustusról, hogy halálos ágyán így szólt barátaihoz : «Ha jól játszottam szerepemet, tapsoljatok.»

De akadnak kedélyes sírfeliratok is. Egy Soranus nevű bataviai, vagyis hollandiai származású katona verses feliratban örököttette meg egyik hőstettének emlékét. Hadrianus korában élt a derék vitéz és sírfelirata elmondja, hogy bataviai ugyan, de Pannoniában ország-szerte ismerik. Eldicsekszik azzal a hőstettével, hogy egyszer ellenséges nyilázásban, teljes fegyverzetben átúszta a Dunát. «Én vagyok az első, aki ezt megtettem», — tehát valósággal azt mondja, hogy ennek a harci úzásnak világbajnoka. Hozzát teszi : «Engem sem római, sem barbár nem tudott dárdavetésben legyőzni eddig soha, de még a Parthus sem tudott legyőzni nyilazásban.» Büszkén hozzát teszi : «Itt nyugszom, ebbe a sírkőbe véstem bele nagy tetteimet, örök emlékezetül.» Csakugyan nagy vitéz lehetett a derék világbajnok, hiszen később még a történelemben is szerepel a neve : Cassius Dio följegyezte hőstetteit.

Valóságos rejtvényt ad fel az a sírfelirat, amely így szól : «Itt nyugszik két anya, két leány, összesen hárman». Nyilvánvaló, hogy

a nagyanya, a lánya és az unokája nyugszik a sírban. De van olyan sírfelirat is, amely úgy tekinti az életet, mint valami vígasságot; a végén jön a leszámolás. «Kocsmáros, számoljunk» — mondja a felirat, mintha ezt mondaná: főúr, fizetek. A felirat nevei azonban elárulják hogy ez csak tréfás sírvers volt. «Claudius Eroticus állíttatta magának és Voluptasnak», szóval az az ember, aki szerette a bort és a szerelmet, állíttatta ezt az emléket a Gyönyörnek. De ez csak kivétel. Az ókori ember szentnek tekintette a halottat és szent helynek a sírt. Ritka a tréfa a sírfeliratokon. Újra meg újra felhangzik a jajszó: «Legyen neked könnyű a föld» — s mindig fülünkben cseng, amíg itt sétálunk a halott sírkövek között, a római temetések örök refrénje: «Have pia anima — isten veled, drága lélek!» Az emberi fájdalom örök szavai ezek s nem haltak meg az ókorral, hanem örökre tovább hangzanak, amíg emberek élnek és meghalnak a földön.

ISTENEK ÉS ANGYALOK.

Valahányszor visszaszálltam a multba és belesodródtam a régi római életbe, mindig ámulva álltam meg Augustus békeoltára, az Ara Pacis Augustae előtt. Nemcsak a római vallás, hanem az állam egész fensége ott ragyog ezen a fehér márványoltáron. Látom a császárt, családtagjait, a papokat, a hadvezéreket és államférfiakat, amint papok kíséretében ünnepélyes menetben közelednek az oltárhoz. Igen, ünnepélyes és szertartásos volt ez a menet. Szigorúbban megszabták minden mozzanatát, a papok, az áldozók és a résztvevők minden mozdulatát és szavát, mint akár később a spanyol udvari szertartásokban. A rómaiak azt tartották, hogy a vallás az állam fennmaradásának alapja, s minden attól függ, vajjon az isteneket pontosan kielégítik-e az áldozatokkal, mert Róma sorsát természetesen az istenek intézik és jaj Rómának, ha elpártolnak tőle az istenek! Megesett régen, hogy harmincszor is megismételtek egy-egy áldozatot, mert közben mindig valami alaki hibát követtek el. Nem volt a római vallásban annyi bensőség és melegség, mint a kereszténységben, nem az érzelmek vallása volt, nem a kedélyre és a szívre hatott, még talán nem is az értelemre, hanem pusztán az állampolgári hűségre. Aki hű akart maradni Rómához, annak kötelessége volt híven kitartani a vallás mellett. A római vallás nem állt ott az ember születésénél, házasságánál, halálánál, nem az embert kísérte útján, hanem az állampolgárt. Az egyéni vallásosság legfeljebb abban nyilvánult meg, hogy fogadalmi oltárokat és táblákat emeltek az isteneknek, vagy kérésül, vagy hálaadásul. A római istentisztelet állami istentisztelet volt, a római ember nem tudott áhítatosan és csöndesen imádkozni a templomban.

Ezért volt olyan fontos, hogy az istenek mindenütt ott legyenek, ahol rómaiak közösségben laknak; ezért találjuk meg a tartományi székvárosokban is mindenütt a Capitoliumot; enélkül város nem állhatott fenn. Ott kellett állni a fényes főtemplomban a hármас capitoliumi istenségnek, mert Jupiter, Juno és Minerva őrködött az állam és a város minden ügyén; ők intézték a sorsát békében és háborúban s az egyes ember úgy gondolta, hogy ha az állam sorsát nem fenyegeti baj, akkor neki is rendben van minden dolga. Savaria Capitoliúmán hatalmas és gyönyörűen faragott márvány istenszobrok hirdették ezt a római gondolatot, mert valóban ez volt az a római gondolat, amely a tartományokat a birodalomhoz kapcsolta. Scarabantia Capitoliúmának szobrai talán még szebbek voltak. Pompás, művészi szobrok ezek, talán a legszebbek, amelyeket a tartományokban találtunk. Itt a Capitolium területén fejlődött ki később a római állam másik fontos kultusza: a császárkultusz, abban a korban, amikor már úgy gondolták az államfilozófusok, hogy mivel a császár testesít meg minden hatalmat a maga személyében, az állam fennmaradása érdekében már nem az isteneket, hanem elsősorban a császárt kell tiszteletben részesíteni: ő az a szimbólum, amelyben összpontosul az állam egész felsége.

Azért külön is emeltek a capitoliumi istenségeknek szobrokat, főképpen pedig oltárokat. Maximinus, a gellérthegyi eraviscus város adófelügyelője, Junónak emeltetett oltárt, ki tudja, miért. Ugyancsak Junónak, még pedig «Juno királynőnek» szentelt oltárt a sopianaei híres Crispius-család egyik tagja. Terra Maternek állított oltárt Julius Rufus a pécsi Capitolium környékén, a mai Rákóczi-út táján, de biztonság kedvéért Jupiter nevét is felvésette az oltárra. Jupiter belejátszott az egyes ember sorsába is; olyan hatalmas úr is hitt benne, mint a XIII. legio parancsnokló tábornoka, aki a «Figyelmeztető és Megtartó» Jupiternek emelt oltárt Apulumban, mert — mint a felirat mondja — «álmában intette őt az isten». A tábornoknak tehát látomása volt és teljesítette azt, amit az isten álmában parancsolt neki. Aquincumban a kiképző tisztek «nagytekintetű» testülete Mars és Minerva tiszteletére emel oltárt; lám, itt is külön tiszteletben részesül a capitoliumi háromság egyik tagja. De nem feledkeztek meg a többi istenekről és istennőkről sem: az alburnusi aranybányabérlők collegiúmának elnökhelyettese, Celsenus, Dianának állított oltárt, mint a feliraton mondja: ajándékuł. Kétségtelenül Venus is részesült külön tiszteletben: az a «vidéki» Venus szobrocska, amellyel sétáinkon már találkoztunk, valószínűleg itt készült Aquincumban a vásár-csarnok melletti fazekasműhelyben és valamelyik család házikápolnájában foglalt helyet. Ad Mediamból egy ízben küldöttség ment Rómába fontos állami ügyben s mikor a küldöttség tagjai visszatértek, a szerencsés hazatérés öröme fogadalmukhoz híven oltárt emel-

tek «az isteneknek és a vizek szellemeinek». Ad Mediam jelentékeny fürdőhely volt, tehát a vizek szellemein nem csodálkozunk. Ellenben csodálkozunk azon a kollektív elintézésen, hogy az oltárt «valamennyi istennek» emelik: nyilvánvaló, hogy biztonság kedvéért kollektív fogadalmat tettek. Sétáinkon bőven találkoztunk Silvanus-oltárokkal és rengeteg Liber-oltár is került utunkba; tehát tudjuk, hogy ezt a két istent a dunai tartományokban különösképpen tisztelték: Liber mindenütt szerepel, ahol szőlő van, Silvanus pedig hagyományos metszőkésével, faágával és kutyájával ott van minden gyümölcsösben, erdőben, kertben és mezőn. Egyes istenek tiszteletére külön testületek alakultak; Aquincumban külön egyesületük volt Ceres tisztelőinek, bár ezek az egyesületek is foglalkoztak a tagok eltémetésével vagy tűzoltással.

De mind a két nagy dunai tartományban a császárkultusz állt az istentisztelet, a hivatalos vallási élet központjában. Minden nagyváros forumán ott volt őfelsége, a császár oltára (Ara Augusti nostri), mindenütt megvoltak a császárkultusz papi testületei; sőt főpapjuk bíborszegélyes togában járt, aranykoszorúval és lictorokkal. Évente megtartották a nagy császárünnepet, Savariában, Aquincumban és Sarmizegetusában. Rendszerint január 3-án jöttek össze a tartomány minden részéből a hivatalos személyek és zarándokok, mint afféle búcsúra, hogy közösen és nyilvánosan imádkozzanak a császár életeért és boldogságáért. Ekkor hangzottak el hivatalosan is a jó kívánságok (vota publica), és ekkor sütötték ezrével a mézeslepényeket, mert a tömegben ilyenkor mézessüteményt osztogattak. A sütemények rendszerint a császárt, a császári ház tagjait, vagy a császár diadalát ábrázolták és maguk a sütőformák meg is maradtak. Jó volt ez a süteményosztogatás a császár népszerűsítésére, a központi tekintély emelésére és a birodalmi öntudat és hűség ébrentartására. Mivel a császár jólététől függött az egész birodalom s ezzel minden ember jóléte és boldogulása, azért ezeken a császárünnepeken a legnagyobb lelkesedéssel vett részt a tartományok egész lakossága. Ilyenkor az emberek meghatottan borultak egymás nyakába s nemcsak a császárnak, hanem egymásnak is minden jót kívántak; ez volt az ókori b. u. é. k. De ugyanekkor, a császárünnepeken ült össze a fővárosokban a tartománygyűlés is. Dacia tartománygyűléséről adataink is vannak. A három Dacia conciliuma, vagyis tartományi parlamentje évente ilyenkor jött össze; megjelentek a városok, falvak és telepek küldöttei. A tartományi gyűlés rendszerint hódoló feliratot intézett a császárhoz, de ha szükség volt rá, közvetlenül a helytartó megkerülésével panaszt is emelhetett a császárnál bármi ügyben. A tartományi császárkultusz pannoniai legfőbb papja a savariai főpap volt, Felső Pannonia «sacerdotalis»-a, Daciában pedig a sarmizegetusai főpap, a «coronatus».

Minden amfiteátrum mellett ott találtuk a Nemesis-oltárokat. Megtalálták a véres istennő oltárát Savariában is, ahol nem volt amfiteátrum, csak színház. Sajnos, ennek a színháznak is csak hült helyét találták már meg, pedig tudjuk, hogy volt, azt is, hogy hol volt: a Kálvária-domb horpadásában. Köveiből építették fel 1888-ban a szombathelyi Palace-szállodát. Ez a színház valószínűleg nem csupán színház volt, hanem egyúttal amfiteátrum is, még pedig az igen ritka félköralakú amfiteátrumok egyike.

Valamint a sírokat óvták a régiek minden beszennyezéstől és bemocskolástól, éppen úgy óvták az isteneknek szentelt helyeket és oltárokat is. Megmaradt egy szobortalapzat, amely valószínűleg Minerva szobrát hordozta valamikor s megmaradt rajta a felirat: «Ha valaki bemocskolná ezt a helyet, verjék meg az égi és földalatti istenek».

Sajátságos, hogy a bennszülöttek kelta vallásának igen kevés emléke maradt és ezek is leginkább csak nevek. Nagyon sok isten és istennő nevet ismerünk, de róluk magukról alig tudunk valamit. Nem is tudom elképzelni, hogy itt a Gellérthegyén kelta áldozatot mutathattak be abban az időben, mikor a rómaiak itt voltak. Kelta templomnak vagy istentiszteleti helynek alig maradt valami nyoma, ellenben lépten-nyomon látjuk, hogy az eraviscus emberek, előkelők, tisztségviselők, katonák, a római isteneknek emeltek oltárokat. A kelta vallás itt úgy eltűnt az idők viharában, hogy alig maradt nyoma. Ez is mutatja, mily készségesen és szívesen romanizálódott a pannoniai bennszülött lakosság.

Valóban csak nevekkal találkozunk sétáink közben. Azok az emonaiak, akik Savaria városában laktak, oltárt állítottak Aecorna illír istennőnek; ebből látszik, hogy egyesületbe tömörültek és nem felejtették el ősi isteneiket. Ugyancsak oltárt emeltek Savariában a Fata Tenatia nevű őskelta istenségeknek. A végzet ősi görög és római tiszteletének pontos mása ez a kelta végzet-tisztelet, amelyet a már romanizált kelta lakosság is fenntartott. Az oltár megőrizte a három végzetistennő nevét is: Riodiaspe, Tenatia, Didone. Sajnos, egyebet nem tudunk róluk. De alig más a helyzet Daciában; az ottani ősi kultusz ma már rejtély előttünk; talán annak a nyomai azok az oroslánok, amelyek oly gyakran szerepelnek daciai síremlékeken, de az is lehet, hogy kisázsiai síremlékekről származtak ide. Az oroslánok rendszerint állatfejet tartanak két mellső lábuk közt, sokszor ökörfejet, de olyan sírkő is előfordul, amelyen két oroslán közt fenyőtobozban Jupiter Ammon feje látszik. Olyan rejtelmek ezek, amelyeket aligha tudunk megoldani.

Meglehetősen rejtelmesek azok a szimbolikus jelek is, amelyeket a kelta sírköveken találunk: nap, hold, csillag s derékszög alakú jelek, amelyeket úgy szoktak magyarázni, hogy azok a mennyország kulcsai. Meglehet, hogy ez a magyarázat közel jár az igazsághoz,

hiszen valóban halotti szimbolikát kell keresnünk a jelképek mögött. Szerepel a kelta sírköveken egy csuklyás szellem is: ez a jótékony törpe, akit azért ábrázolnak, hogy óvja és védje a halottat. Ilyen szimbolumok szerepelnek a kis tízéves Nemoratta sírkövén: ott a kulcs, hogy bejuthasson a mennyországba, ott a félhold, amely a túlvilági világosságot jelenti. A holdsarló és a két kulcs ott szerepel Comiumara sírkövén is, ott van Sibulla síremlékén, de maga a sírkő is úgy szerepel, mint ajtó, a túlvilág ajtaja. Ez a felfogás pontosan megfelel annak, hogy a koporsó a halott túlvilági lakása. Ilyen kelta vagy esetleg keleti jellegű szimbolikus ábrázolások előfordulnak a pannoniai síremlékeken mindenütt, akárhonnán kerültek elő. A kampó, a holdsarló és a kulcsok mellett gyakran szerepel a csillag és két hal, szemben egymással. Ez a két hal az ókeresztény szimbolikából is jó ismerősünk. Egy komáromi sírkő megőrizte Cotomas síremlékét; azalus férfiú volt ő, a sírkövön kifaragták mellképét, alatta lovasok viaskodnak vadállatokkal, mert a vadászat is szimbolikus értelmet hordoz, s a vadászjelenet alatt ott a két hal. Nem lehetetlen, hogy a két hal a kisázsiai Atargatis kultusból származott el nyugatra.

Megmaradt egy oltár, amelyet Minitra istennőnek állíttatott valaki: ez is rejtélyes istenség, csak a neve maradt meg. A vaskos, tagbaszakadt Sedatus istenről tudjuk, hogy a tűz istene volt, szóval a kelta Vulcanus. Rendszerint ott szerepel a fazekasok edényein, mint kovácsmester, amint éppen kalapál az üllőn. Szerepel mellette egy Succellus nevű kalapácsos isten is, akit Jupiterrel szoktak azonosítani. Ezt inkább Daciában tisztelték s mivel mellette is rendszerint ott vannak a kelta túlvilág szimbolikus jelei, a hold, a csillagok, a kulcsok, arra kell gondolnunk, hogy talán keleti elemeket is hordoz magában ez a szimbolika.

Mint a kelták romanizálódásának egyik fontos jelét, láttuk sétatánkon azt az oltárt, amelyet Flavius Titianus augur állított Jupiternek, a császár és családja jólétéért. Ez a Titianus augur, vagyis jóspap, eraviscus ember volt, oltárát a Gellérthegyen találták meg. Tehát az eraviscus ember papi méltóságot tölt be és a császár üdvéért oltárt emel Jupiternek. Így fonódik össze a rómaiság a bennszülöttek kultúrájával. Titianus oltáráról azonban később kitörölték a császár nevét, mert emlékét elátkozták. Ugyanígy kitörölték Geta császár nevét az apulumi feliratról és kitörölték mind a két fehér márvány savariai feliratról Domitianus császár nevét.

Daciában már Jupiter Succellus néven szerepelt az előbb említett kalapácsos tűzisten, tehát valószínű, hogy ilyen istenség volt már a dákok ősi kultuszában is. De ebben a kultuszban mégis csak a legfontosabb helyet foglalta el a trák lovasistenség. Balatoni sétatánkon jól megnéztük a taliándörögdi ólomtáblát, amelyen ott szerepelt egy ismeretlen istennő és mellette két lovasisten; ezeket később Castor és Pollux mondakörébe illesztették bele. A lovasistenségeket

különösen a katonák szerették és tisztelték, de bizony mindaz, amit tudunk róluk, meglehetősen homályos. Valószínű azonban, hogy tiszteletük is afféle misztikus tisztelet volt. Talán egy Bendis nevű istennő is volt a trákok kultuszában, de tudunk Nantosvelta nevű istennőjükéről, akit hamarosan a római Proserpinával azonosítottak.

Valóban, a bennszülött, ha Rómához akart idomulni, meglehetősen zavarban lehetett, de zavarban lehetek maguk a római megszállók is. A bennszülöttek találkoztak a római istenekkel, a rómaiak megismerték a bennszülöttek isteneit és nem tudták, hogyan igazodjanak el a rengeteg isten között. Ezért folyamodtak az azonosításhoz: ez a szinkretizmus a császárság első századaiban már virágjában volt, de jóval korábban megkezdődött. Ennek a tanácsstalanságnak jele lehet az az oltár is, amelyről az Apostolok Cselekedeteiből van tudomásunk: Athénben emelték, «ismeretlen istennek». Ezért van, hogy számos római oltárt «valamennyi istennek és istennőnek» ajánlanak. Dacia második kormányzója, Lucius Aemilius Carus, valóban biztosítani akarta önmagát, mikor egyetlen oltárt emelt «Sarapisnak, Jupiternek, Solnak, Isisnek, Lunának, Dianának s valamennyi istennek és istennőnek». Őexcellenciájának ezek után aligha történhetett valami baja. Ugyancsak minden eshetőségre biztosította magát Publius Aelius Hammonius császári procurator, aki Philippus Arabs császár idejében egyetlen oltárt emelt, «a legnagyobb és legjobb Jupiternek, Junónak, Minervának, a tizenkét főistennek, Salusnak, a Hazavezérlő Fortunának, Apollónak, a Győzelmes Dianának, Nemesisnek, Mercuriusnak, Herculesnek, a Győzhetetlen Napistennek, Aesculapiusnak, Hygiának s a halhatatlan isteneknek és istennőknek». Nos, ezek igazán nem panaszkodhattak, mert Hammonius úr egyiküket sem felejtette ki.

A kultuszok egybeolvadását mutatja egy szekszárdi oltár, amelyet egyszerre szentel valaki Jupiternek és a Napistennek. Rendkívül jelentős az az oltárfelirat, amelyet Marcus Procilius Aphrodisius, Sarmizegetusa császárkultuszának főpapja, eszelt ki. Oltárára ezt írta: «Az örök istennek, Junónak és az angyaloknak». Az «örök isten» kifejezi a derék főpap bizonytalanságát: nem tudja, hogyan nevezze meg azt az istent, aki bizonyára a leghatalmasabb, csak ő nem tudja, hogy melyik az. Biztonság kedvéért odairja Juno nevét és odairja az angyalokat, akik külsőleg azonosak a római vallás Geniusaival, bár nagyon valószínű, hogy a keleti isteneszme jelentkezésével van itt dolgunk. Az angyalkultuszban, mint a későbbi angyalábrázolásokon, szárnyakkal ábrázolták a Geniusokat és az angyalokat. «Az örök istennek és az angyaloknak»: ez a kifejezés valósággal keresztény ízű, pedig semmi egyéb, mint a tapogatózás, bizonytalanság, tanácsstalanság jele. Egyesek úgy szokták magyarázni, hogy az örök isten esetleg Jupiter Dolichenus.

Akkora a zűrzavar ebben a korban az istenvilágban s az emberek hitében és hiedelmeiben, hogy valósággal elmondhatjuk: minden isten azonos minden istennel. Tacitus még őszinte megvetéssel nézi a keleti kultuszokat, de ő kivétel; már az ő korában, a Kr. u. I—II. század fordulóján, szélteben-hosszában tisztelik a született rómaiak is a keleti isteneket. Keleti és barbár istenek óriási tömegben áttörték a római istenfrontot, elárasztották kultuszaikkal az egész birodalmat. Nem volt nehéz dolguk: a római vallás egyszerű és szinte rideg volt; nem volt benne semmi sallang, az istentisztelet nem volt fényes, pompás, ellenben a keleti kultuszok az érzekre is hatottak, elkápráztatták a hívőket, fénnel, pompával, füstölőszerekkel, zenével, énekkel, tánccal és igen gyakran förtelmes orgiákkal. Az eltévedt emberiség, amely az örökös nyugtalanságban és lázas vergődésben nem tudta már, mihez és kihez folyamodjék némi nyugalomért és biztonságért, kapva kapott a keleti kultuszokon, amelyek már a lélekhez szóltak és a szívet melengették: erkölcsöt hirdettek a földön, bőséges kárpótlást és kimondhatatlan örömeket a földön túl. Ezért terjedt el a rengeteg ázsiai titkos kultusz a római birodalomban.

De természetesen segítettek a keleti telepések és katonák is. A katonák és kereskedők mindenhová magukkal vitték vallásukat. Egymásután meghonosodtak a kisázsiai, majd szíriai, egyiptomi kultuszok, nemcsak Itáliában, hanem a tartományokban is. Az emberek istenszomjúságának nincsen tökéletesebb kifejezése, mint az a felirat, amelyen a jámbor Isis-hívő «ezernevűnek» nevezi isten-asszonyát. Tarka-barka istenvilág ez: ott szerepelnek benne a római istenek, de helyet kap benne a kisázsiai Magna Mater, Adrastea és meghonosodnak olyan istenek, akiket alig ismer még a vallástörténet is. Egy sarmizegetusai felirat azt mondja, hogy Aelius Theimes templomot építtetett saját költségén a maga és övéi üdvéért hazai isteneinek. Nos, kik ezek a hazai istenek? Malagbel, Bebellahamon, Benefal, Manavat. Azért állít nekik templomot, mert kegyesek voltak hozzá, sőt mi több, megjelentek álmában és intették a templomépítésre. Háláját oly buzgón róttá le a derék Theimes, hogy még konyhát is építtetett a templomhoz. Ezek az istenek tudniillik palmyrai istenek és papjaik az istentiszteletek után rendszeren fellakmározták az áldozati pecsenyéket.

Ugyancsak daciai ember volt az a Titus Flavius Aper, még pedig az egyik testület jegyzője, aki Malagbel istennek emelt fogadalmi oltárt. Érdekes a római név és a palmyrai isten neve így együtt az oltárkövön! De éppen így találkozunk a fogadalmi oltárokon Nabarza, (= Mithras), Hadad, Baltis, Kybele, Dea Syria, Dobrates, Aziz és Baal istenek nevével, még pedig mindenütt, nemcsak Daciában, hanem egyebütt is a Duna vonalán. Donatus, az V. macedon legio parancsnoka, befejeztetett egy templomot, amelyet valaki más kezdett meg,

Valerianus és Gallienus császárok üdvéért, Deus Azizus Bonus Puer, vagyis «Aziz, a jóságos gyermekisten» tiszteletére. Aziz istent a szinkretizmusnak ebben az idejében Apollóval azonosították s milyen érdekes, hogy a római tábornok a római császár üdvéért keleti istenségnek emel templomot!

Ugyancsak keleti volt az a rejtélyes isten is, Ammudates, akiről mindössze két adatunk van az ókorból; az egyik egy felirat, amely a Napistennel azonosítja: ezt a feliratos hálaoltárt az I. legio katonái emelték Ammudatesnek. A másik adat Commodianus keresztény költő egyik verse, amely kemény szavakkal csúfolja ki ennek az istennek a tiszteletét. Valószínűnek kell tartanunk, hogy az Ammudates tulajdonképpen Mithras egyik mellékneve volt. Aquincumban emelt oltárt valaki Ariman perzsa istennek, akinek a nevéből a magyar «armány» szó is származik. Találkoztunk sétáinkon a Kabir istennel, társaságukban ott voltak a lovasistenek. A trák lovasistenségek tiszteletét valószínűleg trákiai eredetű katonák hozták Pannoniába és Daciába. Később aztán annyira meggyökeresedett, hogy a rómaiak is szívesen hódoltak a lovasistenek tiszteletének. Marcus Calventius Viator, aki a IV. legióban volt «a válogatott lovasok mestere», Sarmizegetusában oltárt emelt Eponának és a trák lovasisteneknek. De ugyancsak trák ember hozhatta Intercisába az ismeretlen Kendrisos isten tiszteletét is.

Mindenütt, ahol katonák voltak, főleg szíriai katonák, igen népszerű lett Jupiter Dolichenus tisztelete. Dolichenus tiszteletére magyarázzák azt az intercisai oltárt is, amelyet Cosmos, az ottani vámállomás főnöke, állíttatott Alexander Severus császár és Julia Mamaea anyacsászárné üdvéért «az örök istennek». Azonban a Dolichenus-kultusznak vannak kézzelfoghatóbb emlékei is, amelyek a maga nevéen nevezik az istent. Ez a Dolichenus szíriai istenség és korán azonosították Jupiterrel. Már a II. század óta behozták a tiszteletét nyugatra szíriai rabszolgák, katonák és főleg kereskedők; az egyik kereskedő Apulumban oltárt is állított neki, később aztán Rómában is volt temploma. Harcias isten volt ez a Dolichenus, éppen azért szerették a katonák. A kultuszképen, amely rendszerint dombormű, teljes katonai díszben ábrázolják; bika hátán áll, jobbkezeben kétélű kalapácsot tart, balkezeben villámesomót. Így ábrázolja a kömlői Dolichenus-bronztábla, amelyen ott szerepel még az isten mellett Sol (Nap), Luna (Hold), Hercules, Mars, Victoria és jobboldalt a tábla közepe táján oltár, égő áldozattal. Mindezek az istenségek és egyéb ábrák jelképes értelmet hordoznak, mert a kommagenei származású Dolichenus, egykor csak Doliche (Duluk) város istene, később azonosult Baal, majd Mithras, majd Jupiter személyével s mint a többiek, ő is a Nap istene volt, s ezzel az igazság, világosság és a győzelem istene. Nagyerejű, mindenható isten: ezt jelképezi a bika; a Victoria pedig

azt jelenti, hogy a győzelem istene. Ilyen isten kellett a katonáknak! Ezért nevezik felirataikon a kommageneiek örök istenének. Brigetióban már a III. században római ember, Domitius Titus emel oltárt a maga és családjá üdvéért Jupiter Dolichenusnak, ámbár papjai, amint a feliratokból tudjuk, még nagyon sok helyütt szírek voltak. Van papjuk, akinek a neve Aurelius Marinus, de már gyanús Oceanus Socrates főpap neve és végképpen világos a teljesen szíriai Addebar Semei. Íme, még a későbbi korban is szívárognak be szíriai papok a most már egészen rómaivá lett Dolichenus kultuszával kapcsolatban.

De minden külföldi, elsősorban keleti kultusz közül legnagyobb hatással volt a római birodalom késő korának vallásosságára Mithras, a perzsa Napisten. Különös vallás volt Mithras vallása. Mondája szerint Mithras megöli a bikát, vagyis a Nap megöli a sötétséget és megtisztítja az emberiséget a bika kiömlő vérével. Igen bonyolultak és titokzatosak voltak ennek a kultusznak a szertartásai. A jelölt hat fokozaton ment keresztül, amíg végre elérte a beavatottság teljességét; éppen olyan titkos és jelképes szertartásokon esett át, mint az újkorban az, aki a szabadkőművesek közé belépett. De érdekes, hogy bonyolult és rejtelmes, nem egyszer naiv szimbolumai mögött mély erkölcsiség rejtőzött. Mithras vallása az ókori politeizmussal szemben a tiszta erkölcsiség vallása, és abban is különbözött a római állammvallástól, hogy a lélek túlvilági életét készítette elő a földi életben. Hite és erkölcsisége adott igazán mély értelmet és súlyt jelképeinek is.

Mithras vallása rendkívüli vonzóerővel volt a katonákra. Nincs az egész római birodalomban katonatábor vagy telep, ahol ne lett volna Mithras-templom. Tulajdonképpen a katonaság terjesztette el a kultuszt. A különféle istenhitek, vallások és kultuszok zűrzavarában ez volt az egyetlen olyan vallás, amely már nemcsak külsőséget adott, hanem belső, mélységes lelki élményeket. Megrendítő szertartásokon át vezette be a jelöltet a kultusz titkaiba; át kellett esnie a vérkeresztésen, amikor a fölötte leölt bika vére a rácson keresztül ráhullott és megtisztította lelkét minden szennytől. Később pedig a szentélyben, amely rendszerint barlangszerű volt, újra meg újra át kellett élnie a nagy vallási élményt: a világosság győzelmét a sötétség felett, a lélek győzelmét a test felett, az erény győzelmét a bűn felett.

Elképzelem, hogy láthatatlanul ott ülök valamelyik aquincumi Mithras-templomban. Mindenekelőtt meglep, hogy ez a szentély egészen barlangszerű; igen, Mithras barlangban született és nem földi anyától, hanem sziklából: születésnapja december 25-e. A sötét barlangban csak lassan gyúlnak fények, amint az isten legendáját fokról-fokra előadják, amint a misztikus fényben derengő oltárképet, a bikaölő Mithrast szemlélik az átszellemült hívek, vagyis csak a beavatottak. Ott ülnek kétoldalt a fönntartott emelvényen; a templom közepén,

a mélyített középhajó végében, ott a Mithras-oltár, s a jobboldali ülésor előtt ott az oltára az örök víznek, amely megtisztítja a lelket ; ez a jobboldali oltár volt a Mithras-vallás vízkereszttségének oltára : a keresztelő kút. A középhajóban járnak-kelnek a beavatottak s külön helyen helyezkednek el azok, akik még nem vehetnek részt a titkos kultusz minden szertartásában ; aki még csak «holló», vagy «láthatatlan», csak éppen az istentisztelet elején lehet jelen ; tovább maradhat a szentélyben a «katoná», az «oroszlán» és a «perzsa». Ezek már magasabb fokozatok. A hatodik fokozat a «napfűtő», már majdnem végig részese lehet minden titoknak. De minden titkok tudói csak az «atyák» ; annak, aki a misztikus kultusz minden rangfokozatát végig járta már és eljutott a titkok teljességéig, «atya» a neve : Pater. Sajnos, az istentiszteletnek aligha voltak szertartás-könyvei, legalább is ilyenek nem maradtak ránk. Bizonyos homályos sejtelmeink vannak a szertartások lefolyásáról, de azt hiszem, amint itt ülök a szentélyben, hogy nem is annyira a szöveg adta meg az igazi vallásos élményt, mint inkább a hangulat : a vörös falak, az imbolygó mécslángok és fáklyafények, a titokzatosan felderengő Mithras-oltárkép és a szemlélődésben elmerült atyák, amint ott kuporognak a tömjénfüstben a két oldalémelvényen. Ez adhatta meg az igazi fölemelő élményt és az a belső megrendülés, amelyet minden alkalommal újra meg újra átélt az, aki már egy-egy fokozaton keresztülesett.

Már két Mithras-szentély volt Aquincumban, amikor Victorinus aquincumi városi tanácsnok a II. század végén megépíttette nevezetes Mithras-szentélyét. Ekkor már teljesjogú város, vagyis colonia volt Aquincum. Ez a templom nem volt mindenkié, hanem csak az egyik Mithras-hívő egyházközségé, amely éppen a derék tanácsnok, Caius Julius Victorinus felszabadított rabszolgáiból alakult. Volt Aquincumban négy Mithras-templom is. A másikban Titus Haterius hozzátartozói-ból alakult az egyházközség, a mai Hajógyár-szigeten. Ennek a szentélynek az oltárán még világosan olvasható a Pater név. A harmadik egyházközség alapítóját is ismerjük : Marcus Antonius Victorinus volt ez, aki a III. század elején ugyancsak tanácsnoka volt Aquincum városának. Ismerjük ezenfelül Caius Julius Ingenus aquincumi városi jegyzőt, aki Julius Victorinus egyházközségének volt a tagja. Az egyik Mithreumban agyagedényt találtak : tele volt rézpénzzel. Nyilvánvaló, hogy a templomi gyűjtés eredménye maradt meg itt. Ezen a kis résen még egy pillantást vethetünk tehát a Mithras-hívő egyházközség életébe. Az ilyen kis összegeket eszerépfazekakban tartották, néha perselyekben ; az aquincumi úri lakóházban is előkerült egy fazék pénz. Akinek nagyon sok pénze volt, főleg arany- és ezüstpénze, az ókori Wertheim-szekrényben tartotta, vagyis pántos vasládában.

«Fonti Perenni — Az örök forrásvíznek»: ez az aquincumi Mithras-szentély egyik oltárának felirata. Egy másik oltárban alul kisebb

üreg van s valószínűleg ez volt a szenteltvíz-tartó helye. Itt bizonyára kézzel nyúltak be a hívők és hintették meg magukat Mithras szent vizével. Mert kötelező volt a rituális mosakodás annak, aki átment már a vér- és vízkeresztségen, hogy tisztaságát örökre megőrizze. A tisztítóvíz vagy a hidegvíz egyébként is régi időktől fogva jelképe volt a test és lélek felüdülésének. Egyiptomban haladottabb volt a templomi kultusz : ott automaták adták a szenteltvizet a hívő tenyerére, ha bedobott egy pénzdarabot. Itt a tartományokban még nem s éppen ezért itt talán több is volt a kultuszban a lélek. A tisztítóvizet, a Refrigerium vizét, ott látjuk a síremlékeken is, nemcsak a Mithras-templomokban.

De akárhol látjuk, mindig azt bizonyítja, hogy ez a világ már olthatatlanul vágyódott a megtisztulásra, a megváltásra. Az ókori istenvilágnak ez a tarka látomása a Mithras-kultuszon keresztül tisztult világosabb és ragyogóbb képpé, amelyben már nincsenek ott a vad, barbár és műveletlen istenségek, nincsenek ott az embertelen istentiszteletek és az undorító orgiák, hanem a lelki és testi tisztaság uralkodik, az Egy Isten világgosságában.

A római világ zűrzavara fölött kigyullad Krisztus fényessége.

KRISZTUS PANNONIÁBAN.

Amint egyre távolabbi területeken folytatjuk sétánkat a római Magyarországon, elérkezünk abba az időbe, amikor a római világgóság már-már kihúny, amikor a barbár felhők egyre sötétebben tornyosulnak Pannonia egén is. Daciát már a III. század végén kiűrtik a rómaiak, azonnal beözönlik a barbár áradat : leszáll az éjszaka, — s alig egy századév múlva Pannonia fölött is alkonyodik. A IV. század már új meglepetésekkel fogadja az ókor vándorát. Ez az a század, amelynek elején felkelőben van Krisztus napja a világ felett. Nagy Constantinus győzelme a Milvius-hídnál alapjaiban rendíti meg a római államvallást és a birodalom egyszerre meghódol Krisztus előtt. A hadsereg jelvényei és zászlói közt helyet foglal a Krisztus-monogrammos labarum : az ezüst sas fénye egyre homályosodik. A szent sas, amely valamikor büszkén fölrepült, hogy új tartományokat és új világokat hódítson a római birodalomnak, és mindig ott lebegett, hatalmas szárnyacsapásokkal, a legio vasléptei fölött, íme egyszerre lankadtan lehull. Vergődik még egy ideig, kétségbeesett vijjogása messze hangzik az egész birodalomban, de már szelídebb madarak jönnek, Krisztus szava hangzik fel, vigasztalásul és bátorításul a megfáradt népeknek.

Amint így előrehaladunk az időben, egyre jobban kibontakoznak az új világ körvonalai. A kereszténység nemcsak új erkölcsöt hozott, hanem új birodalmi elrendezést is. Hamarosan utat talál az állami

életbe az a nemzedék, amely önként vállalta magára Krisztus erkölcsét s utána következik a második, amely már a megváltás hitében született. Pannonia és Dacia örökös tűzfészek volt, örökös láz gyötörte mind a két tartományt, határain sohasem hunytak ki a lángok. Az izzó parázs Daciában hamarabb aludt ki, Pannoniában még tovább vöröslött a hamu alatt, mígnem egyszer csak jött az örök forrásvíz, Krisztus szelíd vize és örökre kioltotta a szenvedélyek és nagyra-vágyások lappangó tüzeit. «Meghalt a nagy Pán», — akiről azt mondják, hogy Pannoniának is nevet adott; «a nagy Pán halott», — mint a költő mondja. Thamus, a hajós, új utakra megy, új csillagok vezetnek már ezután. Az ókor utasa is ilyen Thamus, aki egyszerre csodákra ébred, mert ismeretlen hang szólítja új utakra, új vizekre.

Annak az új korszaknak, amely most már Pannoniára virradt, legendák jelzik a kezdetét. A legendák szerint abban az időben, mikor az apostolok eloszlottak a világban, hogy Krisztus tanítását hirdessék, Szent Pál Macedóniából a dunai tartományokba indult, missziós útra. De a legendák nem érik be ennyivel: mondják, hogy Szent András, sőt Szent Péter is járt ezen a földön; a legenda szerint Szent Péter Pannonián keresztül utazott Rómába, hogy ott vértanúhalált szenvedjen Krisztusért. A hit és a képzelet fényében csillognak ezek a legendák, de a történelem mindeddig nem üthette rájuk a hitelesítő pecsétet. A történelemnek még ott is tartózkodónak kellett lennie, ahol majdnem adatok támogatják a hagyományt: Marcus Aurelius esőcsodája szinte már meggyökeredzett a keresztény hagyományban, legendában és meggyőződésben és úgy látszott, hogy nemcsak a keresztény történetíró beszél róla, hanem levelében maga a császár is vallott hitelességéről. A tárgyilagos vizsgálat kiderítette, hogy ezek a szép és szívet melegítő hagyományok, sajnos, csak legendák. Valóban megtörténhetett, hogy csodálatos módon megeredt az eső a szomjazó legiók fölött, de nem igazolható keresztény katonák jelenléte a melitenei ezredben, éppen úgy, mint ahogy nem igazolhatók azok a mondák sem, amelyek szerint a császár imádsága vagy egyiptomi mágusok mesterkedése idézte volna fel az esőt. Az esőcsoda is egyike marad az ókori Pannonia szép hagyományainak.

A III. század vége előtt alig igazolható hitelesen a kereszténység gyökérverése ezen a földön. A IV. század elején már tudunk pannoniái vértanúkról, és ebből az egyetlen adatból kétségtelenül következik, hogy a kereszténység már a III. században gyökeret vert Pannonia főbb városaiban is. Nem lehetnek vértanúk ott, ahol nincs élő és erős hit; alig képzelhetők el püspökök olyan területen, ahol még nincsenek egyházközségek. Bizonyos, hogy a III. század eleven keresztény életet látott már Pannonia földjén. És a kövek is vallanak: Aquincum kövei elárulják, hogy ott, ahol ma a gázgyár épülettömbjei tornyosulnak, valamikor szerény keresztény bazilika emelkedett a

Bronzüst.

Itáliai bronztárgyak.

A bikaölő Mithras.

Római őrtorony.

Bronzedény.

Mercurius az aranygapjas kos hátán. (Edénydész.)

Marcus Aurelius diadalmenete. (Sütőforma.)

Az óbudai katonai amfiteatrum.

A pólöskei üstök.

Duna közelében. Tudomásunk van róla, hogy a IV. században már háromhajós tekintélyes bazilika volt Aquincumban, ez pedig föltételezi a szervezett egyházközséget. Bizonyos, hogy innen kezdve fokozatosan kiküszöbölődtek a pogány elemek éppen úgy, mint a keleti kultuszok hívei: bizonyos, hogy az V. században már javarészt csak keresztények laktak Aquincumban s a pogányságnak nem volt többé jelentős szerepe. A IV. századból való az a lóhere-level alakú kis kápolna, a Cella trichora, amely akkor temetőkápolna volt, még pedig a szegények temetőjében. Ez a kápolna Óbuda egyik utcakeresztveződésénél ma is hangosan hirdeti Pannónia kereszténységét. De keresztény bazilikák mindenütt előkerültek, ahol elevebb római élet volt, Fenékpusztán épp úgy, mint Sümegen és Kékkúton, valamint számos más helyen, egész Pannoniában. Előkerültek keresztény tárgyak és sírkövek is. A Lajos-utcában találtak egy sírkövet, amelyet Julius Herculanus veteránusnak állítottak; a sírkő felirata hangosan tanúskodik a római katona kereszténysége mellett, amikor ezt mondja: «Majd feltámasztja őt az, akinek erre hatalma van!» A feltámadásról sohasem beszélnek pogány sírkövek, csak keresztények, éppen úgy, mint ahogy a békességet is csak keresztény sírkövek emlegetik.

A kereszténység térfoglalása szempontjából mindennél tanulságosabbak a Császár község határában talált sírok, amelyekből rengeteg üveg, gyöngy és egyéb melléklet került elő, de valamennyi közt legfontosabb e három gazdag sír leleteiből az a néhány kis faládika, amely valamikor ékszertartó doboz lehetett. Ezeket a faládikákat domborműves bronzveretek borították; a ládaveretek ábrázolják a Napot és a Holdat, vagyis a rómaiak Sol és Luna istenségeit; ott van rajtuk Jupiter, Mars, Mercurius, Venus, Saturnus. De ami meglepő, békésen megfér a pogány istenek mellett a Krisztust jelképező Jó Pásztor; Dániel az oroszlánok vermében, a feltámadás szimboluma; a Krisztus áldozatát jelképező Izsák feláldozása és végül a hegyi beszéd. Ezek a ládaveretek hangosan bizonyítják, hogy olyan időben keletkeztek, amikor a válság éppen tetőpontján volt, amikor már ráédesedhettek az új vallásra, de még nem tudtak teljesen elszakadni a régitől. Íme, itt vannak egymás mellett a pogányság és kereszténység szimbolumai és bizonyosra kell vennünk, hogy a pogány istenek már csak úgy szerepelnek a vereteken, mint tartalmatlan hagyományok. A bronzöntőknek megvoltak a verőtöveik és ezeket felhasználták; mindig úgy érzem, mikor sétáimon ezeket a felemás bronzvereteket látom, hogy a pogány istenek itt már csak díszítő elemek.

Ugyanezt a kettősséget mutatják azok a bronz-ládaveretek is, amelyek Ulcisia Castra földjéből kerültek elő. Tévedés volna ezt a jelenséget pogány-keresztény szinkretizmusnak nevezni; inkább az a helyes, ha úgy fogjuk fel, hogy a római istenek már csak mint formák és hagyományok élnek tovább. A mai szentendrei Római Sándor

utca táján volt valamikor a római tábor, amelynek a keresztény időkben már Castra Constantia volt a neve és ugyanide esett a IV. századbéli keresztény temető javarésze is. A szentendrei ládaveretek egyesén ábrázolják Dánielt az oroszlánok vermében, Lázár feltámasztását, Krisztus kenyérszaporítását, mellettük Herculest, Jupitert, Victoriát és Constantinus arcképét. Nagy Constantinus címei közt ott szerepel az «Invictus» (Győzhetetlen) szó, amely mindig Mithras jelzője volt. A császár arcképe olyan, mint a 320 körül vert pénzekén. Szerepel ezeken a vereteken a hadihajók díszfelvonulása, ami szoros összefüggésben van Nagy Constantinus haditetteivel. Érdekes azonban, hogy a pogány istenábrázolások szokványosak; nem is csodálatos, megvolt a hagyományuk. Herculest Pannoniában igen gyakran ábrázolták; itt a ládavereten természetesen magát Nagy Constantinust jelenti, mert az ő címei között a «Herculius» jelző is előfordul. Igen, de Jupiter is a császárt jelenti, ami azt mutatja, hogy a pogány császárkultusz szívósan tovább élt a keresztény hagyományban és művészetben is. Egyébként a tiszta keresztény motívumok az itáliai katakomba-festészet hatását mutatják; erre az időre már ideérhettek a katakombafestők mintakönyvei. Viszont Constantinus sokszoros ábrázolása, még pogány szimbolumok alatt is, arra mutat, hogy Pannoniában kivételesen nagy volt a Constantinus-tisztelet. Úgy érezték, hogy a császár minden hálájukat megérdemli, mert ő szabadította meg Pannoniát a barbároktól, ő erősítette meg a limest és itt a pannoniai határokhoz közel, Naissusban (Nis) született s életének igen fontos szakaszait töltötte a pannoniai Sirmiumban.

De amikor végignézem ezeket a tanulságos és sokatmondó bronzvereteket, eszembe jut az is, hogy az egyik bronzveretes ládikában szövetbe csomagolt kenyeret is találtak. Alig hinném, hogy ez azonos volna azzal az útravalóval, amelyet a pogány sírok halottai mellé is rendszerint odatettek. Ezt a kenyeret gondosan becsomagolták, azonfelül még ládába is tették: nem szabadulhatok attól a gondolattól, hogy ennek a kenyérnek itt szimbolikus jelentősége van: az Eucharistiát jelenti, az Oltáriszentséget, amelyet örök útravalóul adtak a halott mellé. Ahol ilyen jelei mutatkoznak a mélységes keresztény meggyőződésnek, ott szervezett egyházközségnek kellett lennie, papsággal és papi szolgálattal. A bronzveretek tehát nemcsak azért nevezetesek, mert a keresztény szimbolumok mellett ott van a pogány módon ábrázolt lovas császár, a koszorút tartó Victoria, továbbá a megszemélyesített Róma és Konstantinápoly, s mellettük a Krisztust jelképező Jó Pásztor és a felirat: «Vivas vincas — Élj és győzz!» — hanem azért is, mert a faládika tartalma: a kenyér, a kancsó és az üvegpohár, hangosan vall az Eucharistiáról, Krisztusról.

És most már szünet nélkül kísérnek bennünket útunkon a keresztény szimbolumok. A pogány jelképek lassankint elmaradoznak,

pedig századokon keresztül úgy meggyökereztek a halottkultuszban, hogy szinte csodálatos változásnak kellett bekövetkeznie, mikor a kőfaragók is megváltak ezektől a jelképektől. Sokáig szerepelnek még keresztény sírköveken is a pogány szimbolumok, de lassankint egyre jobban elmaradoznak tőlünk, amint egyre jobban előrehaladunk az időben s most már minduntalan megjelenik Krisztus jelképe, a görög X és P betűkből alakított Krisztusmonogramm. A bakonyi Tót-vázsonyban már 1757-ben előkerült egy sírkő, amely azt mondja, hogy a sírban Claudia Helpis nyugszik, leányával és fiával, «békében». Már maga ez a szó is elárulja, hogy a sírban nyugvó halottak keresztények voltak, de elárulja a kövön a Krisztusmonogramm és a mellette álló alfa és ómega, a kezdet és a vég, vagyis az Isten jelképe a keresztény szimbolikában. Gyakran látom a sírokon a B. M. betűket, amelyek most lassankint egészen kiszorítják a D. M. pogány sírjelképet. A B. M. annyit jelent, mint «Benemerenti — A boldogultnak» és mindig csak keresztény sírokon szerepel. Krisztusmonogramm különösen a gyűrűkön fordul elő sokszor; van egy brigetioi karneolgyűrűnk, amely ezt a jelvényt viseli, van egy vésett gemma, amelynek felírása: «Hospita boldogan élj»: a kereszténység túlvilági hitének bizonyítéka. Tatán egy aranygyűrű került elő, ugyancsak Krisztusmonogrammal; felírása: «Békesség a viselőnek, halál az irigykedőnek».

Amerre nézünk, most már nem hagynak el a keresztény nyomok és jelek. Némcsak a sírkövek viselik a kereszténység szimbolumait, nemcsak kápolnák és bazilikák épülnek mindenütt, hanem a buzgó keresztények használati tárgyaikon is megörökítik az új vallás titkos jeleit. Ságvárott (Tricciana) került elő egy övesatt, amelybe valaki halat és imádkozó alakot karcolt bele. Az imádkozó, vagyis a kiterjesztett karokkal álló alak, az úgynevezett Orante, állandó jelkép a katakomba-festészetben is; kétségtelen, hogy onnan került ide. Vajjon ki viselhette ezt az övesattot? Nyilván pogány mestertől vásárolta és valamiképpen jelezni akarta rajta, hogy ő már keresztény, ez az övesatt az övé. Nem lehetetlen, hogy katona volt, hiszen már találkoztunk keresztény katonával. Az ilyen apró keresztény emlékek közül talán a legszebb az az aranypohár, amely Lugio földjéből került elő. A pohár fenekén arcképek vannak; bizonyára férj és feleség. A főkötő, a ruha, az ékszer a IV. századra mutat s valószínű, hogy nem halotti kultusz tárgya volt ez a pohár, hanem még élőknek ajándékozták, még pedig minden biztonnal esküvőre. Erre mutat a pohárfenék felirata is: «Mindig örvendeztetek az Isten nevében», — Szent Pál egyik mondásának («Mindig örvendeztetek az Urban») változata. A pohár római műhelyből került ki. Rómában nagyon nagy divat volt az aranyfestésű pohár és igen gyakran használták sírmellékletnek, sőt nem egyszer a katakombákban a sírfülkét elzáró habarcsba is belenyomták, azért, hogy a sírt könnyebben megtalálják.

Sok fejtörést okozott a tudósoknak az a téгла, amelyre valami furcsa torzalakot karcoltak, nagy orral, kilógó nyelvvel; megdöbbenő a szeme, s a szemgolyója mintha vörösebb is volna: háborzongató! Gerulata (Oroszvár) földjéből került elő 1913-ban; itt valamikor római erőd volt; a parasztok ástak, mert kincset kerestek és találtak is feliratos köveket, amelyeket később javarészt befalaztak; téгла is került elő, a X. ikerlegió téglái. Az egyik ilyen 30×46 cm. méretű téglán vette észre ezt a torzrajzot a kitűnő régész Bella Lajos. Mindjárt arra gondolt, hogy a rajz valószínűleg a kereszténység gúnyolása az üldözések idejéből; azt mondja, hogy az első pillanatban a római Alexamenos-graffito jutott az eszébe. Sajnos, ez a feltevés teljesen alaptalan. Az Alexamenos-graffitóról már régebben sikerült kimutatni, hogy ugyancsak nem Krisztus és a kereszténység gúnyolása. Ez a farkarc keresztre kötözött szamarfejű embert ábrázol és egy másik alakot, amint előtte térdel és csókot hint felé az imádás jelül. Sokáig a keresztrefeszített Krisztus gúnyolásának tekintették, mert a keresztényeket szerették azzal csúfolni, hogy szamarfejű istent imádnak. Sikerült azonban kimutatni, hogy a karc tulajdonképpen nem csúfolódás, s a legkevésbé sem keresztény-gúnyolás, hanem inkább hitvallás: egy Alexamenos nevű császári apród hitvallása istene, az egyiptomi Set előtt, akit szamarfejűvel szoktak ábrázolni. A gerulatai torzrajznak semmi köze sincs Krisztushoz és a kereszténységhez. Bizonyára nem egyéb, mint egy halálraítélt gonosztevőnek vagy egy félkegyelmű torzalaknak a kicsúfolása; akkoriban történhetett valami az erődben vagy az erőd környékén s a katonák téglavetés közben, talán valamelyik déli szünetben, az egyik puha téglába belekarcolták a gúnyrajzot.

Egymásután találkozunk ezen a késői sétánkon a kereszténység kézzelfogható jeleivel: Brigetióban előkerült egy áttört művű üveg-edény, amelyen üvegszálakból alakított betűk hirdetik, hogy az edény valamikor keresztényeké volt, sőt keresztényeknek készült. «Élj az Istenben» — mondja a felirat és ezzel mintegy összefoglalja a keresztény tanítás lényegét. Alisca földjéből Krisztusmonogrammos téгла került elő, egy másik téglán pedig valaki bekarcolta a hagyományos Orante-alakot; nyilvánvaló tehát, hogy a téglavető katonák közt keresztények voltak. A megyeház pincéjéből kerültek elő ezek a téglák, arról a területről, ahol már akkor is a város középpontja volt. A pécsi Krisztusmonogrammos gyűrű csak csekély jele a sopianaei kereszténységnek, éppen úgy, mint az a zöld üvegpohár is, amely a Főter földjéből került ki: «Igyál, élni fogsz boldogan örökké» — mondja az üvegpohár görög felírata, a keresztény halhatatlansághitnek ez a tökéletes megfogalmazása, egyúttal pedig utalás a borra, Krisztus vérére: a keresztény refrigeriumra. Mondom, csak csekély jelei a pécsi őkereszténységnek ezek az apró emlékek, mert Sopianae

mindjárt a IV. században valóságos fellegrára lett a kereszténységnek és máig is a legszebb ókeresztény emlékeket őrizte meg.

A római Sopianae egyik legkedvesebb telepük volt Pannonia római lakóinak. Sajátságos táj ez, bizonyára emlékeztette a hódítókat Itália dombos, hegyes, napfényes vidékeire. Sopianae felett szinte örökké kék az ég, a hegyek és dombok koszorújában minden pompás gyümölcs megterem, még a füge is; nem hiába mondta Szulejman szultán, mikor meglátta: «Ez valóságos földi paradicsom». A rómaiak itt igazán jól érezhették magukat, itt kevesebbet panaszkodhattak a hidegre, a fagyra, a jeges Dunára. Éppen ezért tették meg köz-igazgatási középpontnak is. Itt lakott a tartományi közigazgatás feje, mert Sopianae kisváros volt ugyan, alig háromezer lakossal, de igen rendezett polgárváros. Katonailag kevésbé tartották fontosnak, mert inkább a limest erősítették. Helyőrség azért itt is volt, de sohasem lett Sopianae erős és nagy katonaváros, legkevesebbé pedig legiós tábor. Inkább mindig polgárváros volt, a természeti szépségek és a polgári gyönyörűségek városa. Ezért épült a Mecseken annyi római villa, sőt apró telep és község is; odafönt a Mecseken római őrtorony vigyázott a vidékre, amelyet még több ponton biztosítottak burgusokkal, bár igazi védelmi vonala mindig a limes maradt s a legközelebbi fontos katonáállomása Lugio. Éppen ezért a IV. századi barbár veszedelemben a környező községek és villák népe betódult Sopianaeba és ekkor hatalmasan megsaporodott a lakosság. Capitolium is volt a városban, körülbelül a mai Rákóczi-út táján és bizonyára rengeteg kincs lappang még itt a földben, a házak alatt, ezernyi emléke az egykor virágzó római életnek. Kiesték a lapisi vadászsháznál a mecseki római őrtorony alapjait is.

Egy régi pécsi kanonok, Szalágyi (Salagi) István (1738—1796) a pannoniai egyház történetéről írt munkájában említi, hogy Péter király főtemploma a pécsi várban tulajdonképpen az egykori római Castrum helyét és alakját őrzi s ezért van mind a négy sarkán egy-egy torony. Valószínűnek tartja, hogy a keresztény kor kezdetén a tábor helyén épült meg a bazilika és a honfoglalás idején ezt egészítették ki és toldották meg s így lett belőle Szent Péter temploma. Rengeteg római kőemlék került elő itt s ez is bizonyítaná Szalágyi feltevésének helyességét. Előbb azonban egy más bizonyosságot kell följegyezni és pedig azt, hogy ezen a helyen, vagy legalább is a közelében, nagy-kiterjedésű temetőket fedeztek fel; bebizonyosodott már, hogy Sopianae városában is működtek a tűzoltó- és temetkezési egyletek, mindenekfelett pedig sikerült már megmagyarázni, miért lett Sopianae mélyebben és teljesebben keresztény várossá, mint a többiek. Azért, mert az államvallás és elsősorban a császárkultusz a katonai központokban vagy pedig a tartományi fővárosokban virágzott legjobban, Aquincumban, Savariában, Sarmizegetusában és így történ-

hetett, hogy olyan városokban, ahol csak polgári hatóságok voltak, a fiatal kereszténység kevesebb ellenállásba ütközött és természetesen jobban terjedt a kisebb ellenállás irányában. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a mai székeségház helyén már a római korban is kultusközpont volt. Amikor Pannoniát négy részre osztották és Sopianae Valeria tartomány közigazgatási központja lett, akkor már a kereszténységnek lett a központja. Az emléktárgy arra mutat, hogy már a kereszténység kezdőkorában erős egyházközségnek kellett itt lennie; ezt bizonyítják a mai székeségház területén vagy közvetlen környékén talált keresztény temetők, temetőkápolnák és sírboltok. Mivel tartományi székhely volt, nem lehetetlen, hogy a IV. század vége felé már püspököt is kapott.

Érdekes, hogy valószínűleg ugyanitt, ezen a szelid magaslaton, lehetett a római táborhely is, legalább is az utcák ezen a területen ma is nagyjában a tábor beosztására vallanak. A tábortól nyugatra terült el a polgárváros és Pécs mai korzója, a Király-utca irányában, a régi római országút mentén húzódott a temető. Amikor a népvándorlás tömegei elől a környék és a város lakossága behúzódott a tábor területére, ott építette meg templomát és ott is temetkezett. Így Pécs területén napnál világosabban megmutatkozik az élet örök folytonossága; megint megmutatkozik az a jelenség, amellyel sétáinkon már annyiszor találkoztunk, hogy ahol valamikor a bennszülöttek katonai, polgári és vallási középpontot teremtettek, ugyanott lett a római, majd a barbár, végül pedig a magyar település vallási, katonai és polgári középpontja is. Ott, ahol valamikor Cicereius Homuncio fogadalmi oltárkövet állított Gordianus császár üdvéért (241), később a törökök dzsámít építettek, fölötte pedig ma keresztény templom hirdeti Krisztus győzelmét.

Sopianae ókeresztény emlékei páratlanul érdekesek. A sírkamrák egész sora ismeretes ma már, javarészt a székeségház előtti térről, még pedig olyan változatosságban, amelyet sehol máshol nem találunk meg, akárhová sétálunk el az egykori birodalom tartományaiban. Már 1780-ban találtak egy sírkamrát, amely valamikor, a Kr. u. IV. században földfeletti temetőkápolnához tartozott. Mikor először álltam e sírkamra rejtelmes magányosságában, éppen Rómából jöttem, ahol hosszú hónapokat töltöttem a katakombák szent csendjében — órákhosszat egyedül jártam a folyosók útvesztőit, pislogó lángú gyertyafonattal kezemben, mint régi fossor, amint szokott körútját végzi a halottak között, akik már meghitt barátai. A boldog emlékü Orazio Marucchi, a pápai régiségek akkori főfelügyelője engedelmével a keresztény és pogány szimbolika összefüggéseit tanulmányoztam akkor — sokszor letettem valamelyik üres sírfülke peremére pislogó gyertyafonatomat s rajzoltam vagy jegyezgettem, vagy képzeletben visszazálltam a régi keresztény századokba s ilyenkor meglevenedtek

bennem a katakombák életének régi jelenetei: titkos szentmisék az éjszakák csendjében s az üldözések viharában, Szent Cecília vértanúsága, a kis Tarsicius temetése, Damasus pápa gyönyörű feliratai, a jámbor keresztény festők, akik itt dolgoztak valamikor és a szimbólumok nyelven mondták el, dadogó művészetük együgyű eszközeivel, de mélységes hittel, a lélek halhatatlanságának lángoló keresztény vallomását.

És újra felparázslott bennem ez a régi melegség, mikor ott álltam a pécsi sírkamra rejtelmes némaságában. Ebben a sírkamrában olyan falfestmények maradtak meg, amelyek tökéletes másai a római katakombák falfestményeinek. Sajnos, ma már nagyon romlottak, de még mindig felismerhető a festményeken Szent Péter és Pál, a hagyományos ornamentikában, Ádám és Éva, Dániel, Jónás, Noé — valamennyien a feltámadás szimbolumai. De felismerhető még halvány nyomokban néhány olyan jelenet is, amely még az itáliai katakombákban is ritka; ilyen Mária a kis Jézussal és a napkeleti bölcsek imádása. Úgyancsak az erős sopianaei kereszténységről beszél az a cella trichora, amelyet 1922-ben tártak fel. Ez is a IV. századból való, ennek a falait is kifestették s bebizonyosodott a leletekből, hogy még az avar uralom alatt is használták. De a sírkamrák egész sorozata került elő emezeknek a szomszédságában.

Az évek folyamán még négy sírkamrát tártak fel; ezekben nem volt festmény, de az ásatásokat folytatják és naponta várhatók újabb meglepetések. Alig öt esztendővel ezelőtt került elő egy hétkaréjos földalatti épület; ez is a IV. századból való és valószínűleg kriptá; csak a nyugati keresztény emlékek közt vannak hozzá hasonlók. Meglehet, hogy fölötte kápolna emelkedett. Nem lehetetlen, bár még nem bizonyosodott be, hogy azért építettek a kriptá fölé ilyen pompás épületet, mert talán vértanúnak a sírja volt. A várplébánia pincéjében csak négy évvel ezelőtt került elő még egy másik festett sírkamra, de sok egyéb ilyen emléket is találtak, amelyek javarészt hozzáférhetetlenek; ebben az utóbbi sírkamrában megtalálták a falfestmények között a kancsót és poharat, az Eucharistia jelképes ábrázolását.

Legérdekesebb az, hogy a sírok és sírkamrák egész sora kerül elő itt a székesegyház környékén és a Széchenyi-téren s mellettük egyszerre csak újra felbukkan egy régi-régi oltár, amelyet valamikor Lucius Ulpus Marcellus állított Virtus és Honos, vagyis az Erény és a Becsület tiszteletére. Íme, a keresztény emlékek tőszomszédságában még mindig ott van a megszemélyesített pogány istenségek oltára!

Természetes, hogy keresztény és pogány emlékek összekeveredtek a nagy összeomlás idején. A barbárok többször is feldúlták Pécsét. Mikor Kr. u. 408-ban a rómaiak szerződés szerint átengedték Valeria tartományt a húnoknak, akkor azok rögtön bevonultak ide is és

természetesen fosztogatással kezdték uralmukat. Utánuk jöttek a germán törzsek: gepidák, keleti gótok, majd langobardok, avarok, egészen a VIII. század végéig; utána rövid ideig Privina szláv uralma alá tartozott a város, végre a honfoglaláskor magyar kézre került. Viharos történelmi sors után már Szent István óta fellegvára lett a magyar kereszténységnek, egyúttal pedig a magyarországi latin műveltségnek is.

A keresztény Pannonia javarészt a legendákban él. A legendák a szentek és vértanúk egész sorával díszítik Pannonia keresztény Pantheonját, azonban sajnos, ezeknek javarésze igazán csak legenda. Jól esik látni, hogy a keresztény képzelet kiszínezte a mai keresztény Magyarország multját és hitvallókkal, vértanúkkal, virágzó egyházközségekkel, gyönyörű bazilikákkal népesítette be a keresztény Pannonia földjét, — de meg kell hallgatnunk a történetírókat, akik hiteles adatok alapján beleszólnak a legendák költészetébe és csak a történeti tényeket jegyzik fel könyveikben. Történeti források azok a jegyzőkönyvek is, amelyeket egyes vértanúk bírósági kihallgatásán keresztény testvéreik felvettek: az úgynevezett vértanú-akták. Ezek hitelesebbek a legendáknál, mert majdnem mindig csak rideg tényeket tartalmaznak és nem engedik szóhoz jutni a színes képzeletet. Amit vértanúaktákból vagy történeti feljegyzésekből tudunk, amit a kövek vallomásából megállapíthatunk: az a hiteles emléke Pannonia kereszténységének.

Így él hiteles történelmi feljegyzésekben örök emlékezete Pannonia egyik legnagyobb fiának, Szent Márton püspöknek. Szent Márton 317-ben született Savariában. Apja katona volt, majd szolgálatának letelte után birtokot kapott az itáliai Ticinumban (Pavia). A kis Martinus korán beiratkozott a keresztelendő (katechumenek) közé, de apja katonának szánta és már tizenöt éves korában oda is adta kiskatonának. Katonai tanulmányokkal és gyakorlatokkal telt el néhány fiatal esztendeje: már tizenkilenc éves korában Galliában szolgált mint lovastiszt, de nem volt igazi katona. Szívében már régen keresztény volt, szerény, alázatos és jószívű. Ebből az időből jegyezte fel róla a legenda, hogy midőn egyszer kilépett a város kapuján, szegény meztelen koldussal találkozott, s az valami ruhadarabot kért tőle. Szent Márton kardjával kettévágta köpenyét és a félköpeny-nyel befedte a koldus meztelenségét. Már azon az éjszakán megjelent álmában Krisztus, a koldus képében, és megköszönte neki, hogy jót tett vele. Huszonkétéves korában megkeresztelkedett és ekkor már mindenáron szabadulni akart a katonaságtól. Császári kihallgatáson kérte elbocsáttatását, de Constantius császár felháborodott rajta, hogy ilyen kiváló család sarja menekülni igyekszik a császár és a haza szolgálatából. Végül mégis elbocsátotta. Szent Márton örömmel sietett vissza Savariába, mert szülei újra ott telepedtek meg. Első

dolga volt megtéríteni anyját ; ez sikerült, meg is keresztelte és most már boldogan élt új hitében, keresztény anyja oldalán. Azonban Savariában akkor éppen az ariánusok kerekedtek felül és a hívő Mártont is kikergették a városból. A mai franciaországi Poitiers (Pictavium) környékén telepedett meg s remeteéletre adta fejét ; példáját sokan követték, úgy hogy a város körül hamarosan virágzó szerzetesi közösség alakult. Ebben az időben szentelték fel és nem-sokára elhívták Turoni (a mai Tours) püspökének (371). A szerzetesi élet fenntartásáról továbbra is gondoskodott s különösen a papneveléssel foglalkozott lelkesen és eredményesen ; hatalmas papságot sikerült szerveznie, úgy hogy temetésén (397) már 2000 pap és szerzetes vett részt. Tisztelete hamarosan elterjedt egész Nyugaton : Szent Benedek templomot épített tiszteletére s az első magyar bencések Pannonia szent hegyén, a mai Pannonhalmán, ugyancsak neki szentelték templomukat.

Járom Szombathely utcáit s azon a tájon, ahol valamikor római temető terült el, a mai temető kapujához érkezem. Mellette kis temetőkápolna. Áhítatos csendjében föl villannak előttem a baloldali hajó egyik boltozatán az emlékezetes szavak : «Itt született Szent Márton». Valóban, a kis Szentmárton külváros volt itt sokáig és hogy már a rómaiak idejében is lakott hely volt a temető környéke, arról hangosan vallottak azok a római házfalak, amelyeket itt nemrégiben kiástak. Nagyon valószínű, hogy a hagyománynak igaza van s nem lehetetlen, hogy éppen ez a nemrégiben feltárt lakóház volt Szent Mártonék egykori háza és a szent születésének helye. A templom előtt a téren bronzszoboresoport örökíti meg azt a jelenetet, amikor Szent Márton megkereszteli édesanyját. Szent Márton születéséről sokáig vita folyt. A pannonthalmi bencések mindmáig kitartanak a mellett, hogy tulajdonképpen Pannonhalmán született a nagy szent, ezért is nevezik Pannonhalmát Szent Márton hegyének a régi írásokban. De van olyan hagyomány is, amely Nyugaton, francia területen keresi szülővárosát. Ennek igazán semmi alapja sincs ; Pannonhalma mellett legalább egyetlen adat szól, az is hamis ; t. i. hogy a hegy tövében volt egy Savaria Sicca nevű római állomás a hadiút mentén. Egy angol főpap, mikor Szombathelyen járt, Szent Márton szülőhelyén, áhítattal állt meg a mai temetőkápolnában s ugyancsak gyönyörűséggel szemlélte a megható bronzszobrot ; nagyon jól ismerte a magyarországi születésű toursi püspök életét és legendáját, ismerte a vitát is, amely szülőhelyéről folyt még akkoriban. Így foglalta össze véleményét erről a vitáról : «Valóban nagy szentnek kellett lennie, hogy több helyen született».

De Szombathely egyébként is tele van Szent Márton emlékeivel. Amikor megállok a székesegyház fejedelmi pompájában, lenyűgöz Szent Márton oltárának fensége és szépsége. Ott az oltáron az ereklyés

mellszobor, Tóth[†] István remekműve és ott vannak a pompás festmények, amelyek a szent legendáját és életét elevenítik meg: Winterhalder és Maulbertsch művei. Maulbertsch egyik képe azt a jelenetet ábrázolja, mikor Szent Márton feltámasztja a halott kislányt; Winterhalder pedig megöröktette a köpeny és az éjjeli látomás legendáját. De a kisebb képeken kívül a pompás oltárkép művészi szépségei nyűgöznek le ellenállhatatlanul: Maulbertsch 1791-ben festette ezt a remekművét, amelyen Szent Márton «csodáinak fényességében» tűndöklök. Ott áll a képen a szent püspök, mellé a lúd, amely mindig jelvénye volt; mozgalmas sorozatban ábrázolja azután a hatalmas festmény a szent püspök csodáit: a köpeny kettévágását; Paulinus, a későbbi nolai püspök meggyógyítását, akit gyógyíthatatlan szem-baja vaksággal fenyegetett; azután a chartresi néma leánya meggyógyítását, majd feltámasztását; aztán azt a jelenetet, amikor Tetradius rabszolgájából kiúzi az ördögöt s végül a legendának azt a mozzanatát, amikor egy bizonyos Lycotius levelet írt a szentnek, hogy látogassa meg és gyógyítsa ki súlyos betegségéből őt magát és családját. De Szent Márton emlékét őrzi a szeminárium új kápolnájában Kontuly Béla hatalmas freskója, amely a legendák naiv nyelvén, csodálatos művészettel mondja el a szent püspök életének legnevezetesebb jeleneteit. Ott van a képen a köpeny legendája, a halott feltámasztása, édesanyja megkeresztelése s mindaz, ami megszépítette ennek a kivételes szentnek életét és földi munkásságát.

De Savaria nemesak Szent Márton életében vallotta meg Krisztust, megvallotta a maga életében és köveiben is. Még a pogányság és kereszténység korváltásának idejéből való az a gyönyörű sírkő, amely alatt valamikor Aurelia Justina keresztény asszony nyugodott. Oromzatos, hatalmas sírkő ez gyönyörű faragással, csupa pogány motívummal, állatjelenetekkel, Amorokkal — és a szebbnél-szebb művészi faragványok között kezdetleges, ormótlan és idétlen betűk mondják el a halott keresztény asszony adatait. Két kultúra ölelkezik ezen a sírkövön, amelyet előbb nyilván pogány halott sírjának emlékkövéül használtak fel, azután a keresztény időkben levették róla a pogány feliratot s most már nem művész, hanem egyszerű és tanulatlan keresztény kőfaragó véste bele az új halott feliratát.

Szombathely lapidáriuma őrzi a régi keresztény Savaria egyik legmeghatóbb feliratát, amely elmondja, hogy a kő alatt nyugszik Aurelius Flavinus és Aurelius Leo, két kis gyermek; tejtestvérek voltak, — mondja róluk a felirat s végül hozzáteszi: «Éljetek örökké az Istenben». Történeti, főleg pedig művészettörténeti szempontból nagyon érdekes az a Krisztusmonogrammos sírtábla, amely elmondja, hogy az ötvenéves Launio és a huszonötéves Secundinus nyugszik e kő alatt, s elmondja még, hogy mind a kettő vándorfestő volt és a követ kartársaik (collegae) emelték nekik. Ebből az következnek,

hogy Savariában volt festőcéh, bár az is lehet, hogy a felirat «collegae» szava tulajdonképpen csak kartársakat jelent, nem pedig céhtársakat. Valószínűbb is ez az utóbbi feltevés, mert a márványlap felirata vándorfestőknek nevezi őket; valószínűleg azért jártak Savariában, hogy elkészítsék a keresztény bazilika falfestményeit. Ha lett volna Savariában festőcéh, nem lett volna szükség vándorfestőkre. Érdekes azonban maga a jelenség: festők járnak városról-városra, hogy elvégezzék a művészi munkát. Ezzel a jelenséggel a művészettörténet későbbi folyamán is találkozunk; tudjuk, hogy voltak úgynevezett iskolák, vagyis művészegyesülések, alkalmi tömörülések s ezek jártak aztán városról-városra, ahová éppen meghívták őket, templomokat építeni, festeni, vagy a kőfaragó munkákat elvégezni. Így ment az esztergomi «építőiskola» a jáki templom befejezése után Bécsbe, hogy megépítse a Szent István templom óriáskapuját.

A savariai keresztény emlékek között megható az a felirat, amely elmondja, hogy «Itt nyugszik Nammius Quirinus sírásó, a temető őre, aki nyolcvanhat éves korában halt meg és felesége, Aurelia Irene». Íme, Nammius Quintus még nyolcvanhat éves korában is szolgált az egyházközséget. Mintha látnám töpörödött alakját, amint végigtipeg a temető útjain és végzi munkáját, bizonyára fiatalabb munkások segítségével. Ebben az időben, a IV. század elején, már sok keresztény volt Savariában. Püspöki székhely volt a város és az apró emlékeken kívül a keresztény épületek sora is tanúskodik róla, hogy erős és hatalmas egyház virágzott itt már abban az időben.

Amint végigjárom Pannonia keresztény emlékeit, önkéntelenül felmerül bennem a kérdés, vajjon a markomann, kvád és szarmata területen elterjedt-e Krisztus hite? Sajnos, sem az emlékek, sem a források egyelőre nem beszélnek arról, hogy a korai időkben misszió folyt volna a barbárok között. A IV. század elején adataink szerint Pannonia területéről nem indultak hittérítők a barbárok felé. A század végéről irodalmi adatunk van róla, hogy Fritigil markomann királyné megtért (396) és a híreből már mindenfelé ismert milánói püspöktől, Szent Ambrustól, kért oktatást. Szent Ambrus katekizmust írt neki s egyúttal megkérte, hogy vegye rá férjét a rómaiakkal való kibékülésre. Ez meg is történt, s ekkor lettek a markomannok a rómaiak szövetségesei, de egyúttal a rómaiak fennhatósága alá is kerültek, már legalább is azon a területen, amely a Duna balpartján húzódott Carnuntumtól Brigetióig. Mégis vallott a barbaricum is a kereszténységről: Keeskeméten Krisztusmonogrammos aranygyűrű, Dunapatajon pedig Krisztusmonogrammos bronzgyűrű került elő. Ez jelenthet annyit is, hogy a barbárok közt is akadtak keresztények, de jelentheti pusztán azt, hogy keresztény ember valami okból oda került a barbárok közé, vagy a gyűrűt megvették a barbárok, mert

megtetszett nekik. A kereszténység szerves elterjedéséről barbár területen ebben az időben még nem beszélhetünk.

Dacia területén ugyancsak kevés nyoma maradt a kereszténységnek, bár a IV. századtól fogva már meglehetősen fellendült a keresztény misszió az erdélyi nyugati gótok között. Amíg a római megszállás tartott, a kereszténység nem jutott be Daciába, de hiszen abban az időben még Pannoniában is alig hogy megvetette lábát. A IV. századból való az a nagyszebeni discus néven ismert áttört bronzlemez, amely valamikor egy bronzméces tartóláncán függött. Ez a felirata: «*En Zenovius, fogadalmi ajándékul adtam*». Meglehet, hogy a daciai gótok zsákmányolták valahol, de az is lehet, hogy a megtért gótok már templomot is építettek Erdélyben és akkor valószínű, hogy ezt a lemezt Pannoniában rendelték. A lemezzel együtt kancsó és tál is előkerült annakidején, de ezek ma már elvesztek, csak a lemez van meg, a nagyszebeni Bruckenthal-múzeumban. Meglehet, hogy Daciában is gyökeret vert volna a kereszténység, csak hogy a fiatal palántát szinte azonnal elsorvasztotta a Daciára rázúdult vihar, akkor, amikor a rómaiak feladták ezt a tartományt és a barbárok helyükbe tódultak.

Pannonia kereszténységének történetében nagyon fontos Sirmium (Mitrovica) városa, amely ugyan kívül esik a mai Magyarország területén, de szorosan összefüggött a római Magyarországgal. A pannoniai kereszténységnek egyik gócpontja volt ez a hatalmas város; mindjárt a III. század közepén vértanúja is támadt Szent Demeter személyében. Az ő nevéből (Demetrius) nevezték el a várost is Mitrovicának (Dimitrovica). Szent Demeter előbb katona volt; római, de keresztény római; az ő személyében már a keresztény rómaiság jelentkezik. Most már ez az embertípus fogja képviselni Róma hatalmát és méltóságát. Megtérése után a sirmiumi egyház diakonusa lett és így szenvedett vértanúságot. Ugyancsak Sirmium adta a kereszténységnek Irenaeus püspököt, aki Diocletianus uralkodása alatt szenvedett vértanúságot; életét és legendáját hűségesen áthagyományozták az utókorra épségben megmaradt vértanú-aktái. Valamikor magyar elődeink is tisztelték a szent püspököt, Szent Ernye néven, sőt magát Sirmium városát is Szent Ernyének nevezték, abban az időben, amikor az ókori Sirmium területe még Magyarországhoz tartozott.

Találkoztunk tehát hosszú sétánkon az első római úrral, akiben a keresztény hit mellett elevenen él a római birodalmi tudat is. Íme, Demetrius egyúttal Szent Demeter is; íme, a konzul később diakonus. Mintha neki is szólt volna már az az intelem, amely ugyan csak később, az V. században hangzott el az ír Szent Patrick ajkáról: «*Keresztények vagytok, de legyetek rómaiak is!*» Az a korszak ez, amelyről Szent Márton barátja, Szent Paulinus nolai püspök ezt írta egyik versében: «*A barbárok most tanulják zengeni Krisztust latin nyelven*». Íme, Róma hagyománya mint szent örökség száll át

a barbárokra és a keresztényekre. Ebben az időben, a IV. sz. végén és az V. sz. elején, Róma testőrei és katonái már barbárok és Róma küldetését és birodalmi tudatát már a keresztények hordozzák. Prudentius, a keresztény költő, mondja az V. sz. elején, hogy a kereszténység a pogány Róma egyedüli törvényes örököse. «Krisztus, immár neked hódol a világ», — ami annyit jelent, hogy Krisztus lett a római birodalom ura. Prudentius már kisajátítja a római hazafiságot és a keresztények számára követeli a római hagyományt: Isten csak azért tette hatalmassá a római birodalmat, hogy ezzel előkészítse Krisztus országát. Most már ott tartunk, mondja a költő, hogy a keresztények a legjobb hazafiak.

Sirmium területén találtak egy római téglát, amelybe valaki, — bizonyára az 582. évi avar ostrom napjaiban, — görögül ezt a könyörgést karcolta be: «Krisztus könyörül rajtunk és a római hazán!» Íme, a keresztény hazafiság kiáltása, — egyúttal jajkiáltás a barbár éjszakából, amely a birodalomra borult.

Igen, a birodalom már szomjasan várja, hogy elszálljanak a sötét fellegek és kisüssön Krisztus napja teljes dicsőségében. Igen, «Pán és családja meghalt. Él az Isten», — és már csak évtizedek kérdése, hogy új Európa épüljön az összeomlott márványok romjain.

Már hajnalodik és a hajós, aki messzi vizeket bejárt, új fények felé száll könnyű vitorlával:

És im! kelet felől, ahol pirosra
Leget, párát a hajnal fénye fest:
Az ég alján a földdel összefolyva
Feltűnik a kereszt.

A LÉLEK ÉGBE SZÁLL.

Savaria egyike volt azoknak a fényes római városoknak, amelyekben legelőször vert gyökeret a kereszténység fiatal palántája. Már a IV. sz. elején, tehát valószínűleg Nagy Constantinus korában, népes egyházközség volt a tartományi fővárosban, sőt minden jel arra mutat, hogy a kereszténység már a III. század második felében megvetette itt a lábát. Valóban, az emlékek és a feliratok mutatják, hogy igen eleven hitélet volt a tartományi fővárosban. Megint csak azt mondhatjuk, hogy ezt Savaria is javarészt szerencsés helyzetének köszönhette, hiszen csak polgári közigazgatási központ volt, nem pedig legiós tábor. Katonaság itt nem jutott döntő befolyáshoz, a polgári elemek körében pedig mindig termékenyebb talajra talált a keresztény tanítás. Savaria is, Scarabantia is ilyen város volt. Éppen ezért gyökeresedett meg mind a kettőben igen korán a kereszténység és bár

nincs kézzelfogható adatunk rá, mégis valószínűnek tarthatjuk, hogy püspöke is volt mind a két városnak.

Ha az apró emlékek és adatok máris vallanak a kereszténységről, még hangosabban beszél Savaria keresztény hitéről Szent Quirinus püspök legendája. Ez a legenda is hiteles jegyzőkönyvek alakjában maradt ránk s mindjárt kiragadunk belőle két adatot ; az egyik az, hogy Szent Quirinust egy bazilikában temették el, a másik pedig, hogy vértanúsága helyén keresztény imaház volt. A bazilika nyilván püspöki templom, a keresztény imaház pedig temetőkápolna. Ahol ilyen berendezései voltak az egyházközségnek, ott a kereszténység kétségtelenül igen erős volt.

Szent Quirinus legendája szemléletes képét adja a tartományi kereszténység életének és küzdelmeinek, a Kr. u. IV. sz. elején, 308 táján, akkor, amikor a Diocletianus-féle keresztényüldözés végiglángolt az egész birodalmon. A legenda hiteles följegyzések alapján maradt meg, és valósággal jegyzőkönyvi pontossággal közli a tárgyalások lefolyását, máshol pedig meghatottan és az izzó hit rajongásával a szent püspök vértanúságának egyéb eseményeit. Diocletianus egyik uralkodó társa, Maximianus császár nyugaton üldözte a keresztényeket, Pannonia területén pedig Diocletianus kegyetlenkedett istentelen rendeleteivel Krisztus népe ellen, miután maga mellé vette Galeriusz zarnokságának társául. Így kezdődik Szent Quirinus legendája.

A gonosz fejedelmek — mondja tovább a legenda — rendeletet intéztek a tartományi helytartókhoz és bírákhoz, hogy kényszerítsék a keresztényeket pogány áldozatra, zárják be a templomokat, a papokat mindenáron vegyék rá pogány áldozásra vagy hitvallásra, azokat pedig, akik nem hajlandók szépszerével áldozni az isteneknek és a császárnak, kínoztassák meg és halállal büntessék. Maximus volt akkor Siscia város bírása ; a rendelet értelmében elfogató parancsot adott ki Szent Quirinus ellen is, aki akkor a sisciai (sziszeki) egyház püspöke volt. A püspök eltávozott a városból, hogy megmeneküljön üldözői elől és továbbra is teljesítesse hivatását. Nagy példákra hivatkozhatott ; így tett Szent Cyprianus, carthagói püspök is, aki elbujdosott az üldözés elől és rejtkehelyéről intézte egyházának sorsát. Szent Quirinus hivatkozott Krisztus parancsára : «Ha az egyik városban üldöznek titeket, fussatok a másikba». A bíró felelősségre vonta szökéséért, mire Quirinus azzal védekezett, hogy Krisztustól kapta a parancsot. Gúnyosan megjegyzi a bíró, hogy ez a Krisztus, akit a püspök Istennek mondott, nem tudott segíteni rajta, viszont a császár segíthet még, mert megkegyelmezhet életének.

Quirinus püspök vallomással válaszolt : Krisztus mindig vele van, vele volt akkor is, amikor elfogták, vele van most is, amikor szájából Krisztus örök igéi hangzanak. A bíró hivatkozik a császár

parancsára és felszólítja a püspököt, hogy cselekedjék a rendelet szerint. Quirinus megtagadja a császár parancsának teljesítését, mert az ellenkezik Isten törvényeivel; nem hajlandó a pogány isteneknek szolgálni, mert pogány istenek nincsenek, a keresztények Istene azonban ott van az égen, a földön, a tengeren és mindenütt. Maximus megpróbálja szép szóval és ígéretekkel rávenni Quirinust a császár parancsának teljesítésére, hiszen kétségtelenül neki is kellemesebb lett volna, ha békésen elintézheti az ügyet, nem zaklatja fel a keresztényeket, nem bolygatja meg a város életét. Jutalmat ígér a püspöknek, ha azt a néhány szem tömjént, amit elébe tettek, odaszórja a parázsra a császár szobra előtt. De megfenyegeti, hogy ha nem hajlandó hódolni, szörnyű kínzásokkal fogja meggyötörni és végül kivégezteti. Quirinus püspök így felelt: «A kínzás, amivel fenyegetsz, dicsőség nekem, a halál pedig, ha érdemes leszek rá, örök életet ad. Azért tehát az én Istenemnek akarok hódolattal szolgálni, nem pedig a te császáraidnak. Mivel pedig nem hiszem, hogy istenek, tömjént sem teszek az ördögök oltárára. Van oltára az én Istenemnek, amelyen neki jóillatú, kedves áldozatot mutattam be».

Ime, most itt áll előttünk a keresztény, amint elköveti a felségsértést! Mert Quirinus püspök, mikor nem akar a császár Geniusának, vagyis az államfenntartó Geniusnak áldozni, nemcsak az állam érdekei ellen cselekszik és az állam vesztére tör, hanem megbántja a császárt is, vagyis felségsértést követ el. A püspök ismételt felszólításra sem hajlandó áldozni, sőt még tetézi makacsságát azzal a kijelentéssel, hogy — amint írva vagyon — gyökerestül kipusztulnak mindazok, akik áldoznak a pogány isteneknek. A bíró megvesszőzteti, majd ismét megpróbálja rábeszélni. Megígéri neki, hogy ha abbahagyja makacsságát és áldozik az állam törvényei szerint, megteszi Jupiter főpapjának. Ime, a római úr gondolkodásmódja: Maximus nem is sejti, milyen mélységes hit tölti el ezeket az embereket! Azt hiszi, hogy ezeknek is csak annyi a vallás, mint a rómaiaknak: külsőség, alakiség, állami hagyomány. Megint megfenyegeti a püspököt, hogy ha nem mutatja be az áldozatot, elküldi Amantiushoz, Pannonia Prima helytartójához és az majd igazán kegyetlenül elbánik vele.

Am a bíró a megvesszőztetés után is tovább vitatkozik a püspökkel. Quirinus kijelenti, hogy hajlandó még nagyobb kínzásokat is elviselni, főképpen azért, hogy példát adjon híveinek, hadd lássák, milyen könnyűszerrel, mindössze egy kis testi szenvedés árán, el lehet nyerni az örök életet. A bíró most bilincsbe verette a püspököt és börtönbe záratta. Quirinus a börtönben imádkozott, és hálát adott Istennek a szenvedésekért, amelyek bizonyára eszközei abban, hogy a börtön többi lakója is megismerje az egyetlen igaz Istent, a keresztények Istenét. A legenda folytatja: «Éjszakának idején pedig nagy fényesség támadt a börtönben. Mikor ezt meglátta Marcellus, a börtön

tönör, kinyitotta a tömlőc ajtaját és Szent Quirinus püspök lába elé vetette magát, könnyhullatva mondván : Könyörögj érettem, uram, mert hiszem, hogy nincs más Isten, hanem csak az, akit te imádsz. Szent Quirinus püspök pedig sokáig buzdította őt és megkeresztelte a mi Urunk Jézus Krisztus nevében.

A bíró csakugyan elküldette a püspököt Savariába Amantius helytartóhoz, hogy ott megkapja a halálos ítéletet, mert nem engedelmeskedett a császár törvényeinek. Városról-városra mentek a püspökkel, egészen a Duna partjáig. Majd megérkeztek Savariába, ahol Amantius éppen akkor tartózkodott, és eléje vezették kihallgatásra. Útközben, mikor Scarabantiából Savariába hurcolták Quirinust, keresztény asszonyok ételt és italt adtak neki, a püspök pedig erős hitük láttára megáldotta őket és az eledeleket, mire kezéről és lábáról lehullottak a bilincsek. Miután tehát táplálékot vett magához, őrei elvitték Savariába, ahol Amantius helytartó, hivatala szerint, a színházban idéztette maga elé. Amantius megkérdezte a püspöktől, vajjon igaz-e az, ami a jelentésben foglaltatik a Sisciában tartott kihallgatásról? A püspök kijelenti, hogy Sisciában megvallotta az egyetlen igaz Istent ; őt hordozza szívében és nincs ember, aki elválaszthatná tőle. A helytartó közli a püspökkel, hogy sajnálná megvesszőztetni, öreg kora miatt, tehát felszólítja, hogy térjen a helyes útra és szolgáljon a császári törvények szerint az isteneknek. A püspök ismételten megtagadja az engedelmességet és kijelenti, hogy a kínhaláltól sem retten vissza. Amantius helytartó súlyos szemrehányásokkal illeti Quirinust, mert többre becsüli a halált, mint az istenek és a római birodalom iránti hódolatot ; felszólítja, hogy tisztelje a római törvényeket és a császárokat s ne dicsérje a halált az élet örömei helyett. Quirinus megvetéssel utasítja vissza a helytartó felszólítását, mert az élet csak ideiglenes földi tartózkodás, igazi élet csak az Isten közelében, a túlvilágon vár az emberre. Nem hajlandó engedelmeskedni a római törvényeknek, mert csak akkor jut be az örök életbe, ha az igaz Isten törvényeit tartja meg, azokat, amelyeket híveinek is hirdetett. Amantius helytartó nem vitatkozik sokáig, meghozza ítéletét : a püspöknek malomkövet kössenek a nyakára és vessék be a Sabaris (Perint) folyóba.

Az ítéletet hamarosan végrehajtották, azaz, hogy csak elkezdték a végrehajtását. Malomkövet kötöttek a püspök nyakába és a hídról a folyóba dobták. De íme, Isten csodát tett az ő vértanújával : a püspök nem merült el, hanem sokáig a víz színén lebegett, beszélgetett a parton összesereglett híveivel, végül pedig buzgón imádkozott Istenhez, hogy engedje meghalni, hadd legyen örökre példa híveinek a szemében. Elmondja azután a legenda, hogy miután a püspök elmerült, megkeresték holttestét a folyó medrében, nem messzire a vértanúság helyétől meg is találták, s arra a helyre imaházat épít-

tettek, vagyis kápolnát, holttestét pedig a soproni kapu mellett lévő bazilikában temették el. Ebbe a bazilikába — mondja a legenda — az ő közbenjárásáért nagyobb tömeg jár könyörögni. A legendának ez az adata hangos bizonyság, hogy Savariában több keresztény templom is volt már ebben az időben.

A legenda így folytatja : «Martíromságot szenvedett pedig Szent Quirinus sisciai püspök, Krisztus vértanúja június 4-én és megkoronázta őt a mi Urunk Jézus Krisztus». Mikor aztán a barbárok, vagyis a hunok betörték Pannónia területére (433), a keresztények igyekeztek menteni legdrágább kincseiket s nyilván ezek közé tartoztak a szentek ereklyéi is, mert Savariából Rómába vitték a szent püspök és vértanú holttestét. Rómában először a Szent Sebestyén katakombában temették el, ahol valamikor Szent Péter és Szent Pál holtteste is nyugodott. 1891-ben a Szent Sebestyén katakombában megtalálták azt a helyet, ahol a hagyomány szerint Szent Quirinus holtteste nyugodott. Itt a Szent Sebestyén katakombában bazilikája volt a két nagy apostolnak s ennek egyik része, egy patkó-alakú kápolna, az úgynevezett Platoma lett Szent Quirinus nyugvóhelye. Ezt a kápolnát még I. Liberius pápa építtette (352—366) s a későbbi századokban, mikor a birodalom minden részéről Rómába hozták a menekülő szentek és vértanúk ereklyéit, a Platoma megtelt hitvallók és vértanúk holttesteivel. Feliratot is találtak ebben a kápolnában ; fehér betűk vörös alapon hirdették Szent Quirinus szentségét ; azt mondja a felirat, hogy «most már minden nép szemében fényesen tündöklék a szent püspök dicsősége». A kápolnában középtűt egy-egy kettős sírt, kétoldalt pedig egy-egy egyes sírhelyet találtak. Mivel az ereklyéket innen már a VII. század óta széthordták s a maradványokat is elvitték II. Ince pápa alatt (1130—1143) a Santa Maria in Trastevere templomba, ma már nem tudjuk, hogy a két oldalsó sírhely közül melyik volt Szent Quirinusé. A Szent Sebestyén katakombában Platomájában meg is szűnt Szent Quirinus kultusza, de még egy ideig folytatódott a trasteverei templomban. Minket magyarokat nemcsak azért vonz különösebben Szent Quirinus legendája és élettörténete, mert szorosán összefüggött vértanúsága a mi földünkkel, hanem azért is, mert a magyar kereszténység első századaiban őseink különös tiszteletben részesítették és magyar nevet is adtak neki : Szent Kerény.

A szombathelyi székesegyház Szent Quirinus-oltárának hatalmas oltárképét Maulbertsch festette. A főoltárkép mellett az oltártól jobbra és balra kisebb jeleneteket festett meg Szent Quirinus életéből ; a gyóntatószék fölött ábrázolta azt a jelenetet, amikor a keresztény asszonyok étellel és itallal kínálták a szent püspököt utazása közben, a sekrestyeajtó felett pedig a börtönjelenetet, amikor fényesség támadt a börtön sötétjében és Marcellus megtért. A páratlan művészettel

megfestett óriási oltárkép Szent Quirinus vértanúságát ábrázolja : Amantius hatalmas tömeg jelenléteben meghozza ítéletét, a püspök nyakába malomkövet kötnek és beledobják a Sabaris folyóba. A színek és mozdulatok, az átszellemült arcok és a csodák földöntúli kavargása ez a kép ; tökéletes hűséggel és a legenda mélységes hitével jeleníti meg a templom ünnepélyes csendjében és méltóságában Savaria vértanújának halálát. Egy másik kép a sienai Accademiában őrizi Szent Quirinus vértanúságának emlékét : Albrecht Altdorfer német festő műve, a XVI. század elejéről. Nagy tömeg tolong a kis folyó hídján, a püspököt már levetkőztették, a malomkövet már nyakába kötötték, körülötte németruhás, előkelő emberek tolonganak, mutogatnak a folyóra és talán igyekeznek rábeszélni a püspököt a hit-hagyásra még az utolsó pillanatban, de ő összetett kezekkel imádkozik, feje körül a szentek glóriája ragyog.

Gratianus császár, mikor a gótok 378-ban betörték Pannoniába, megbízta Theodosiust, legtehetségesebb tábornokát, a fővezérlettel. A római sereg hamarosan felvonult Pannoniába és először Sisciában állomásozott. A világtörténelem nem beszél róla, de tudjuk, hogy ezzel a sereggel eljutott ide Pannoniába Prudentius is, a keresztény költő. Itt Sisciában bizonyára elevenen élt még a püspök emlékezete, aki alig hetvenöt évvel azelőtt szenvedett vértanúságot a messzi Savariában. A jámbor Prudentius bejárhatta itt azokat a helyeket, amelyek tanúi voltak Szent Quirinus életének és püspöki működésének, de ő nem volt történész és kritika nélkül vette át azt, amit a hagyomány mondott. Sisciában írta Szent Quirinus-himnuszát s ebben mondja, hogy Isten emberét, Quirinust atyai öleléssel melengetik Siscia város falai, ami prózában annyit jelent, hogy Szent Quirinus teste Sisciában nyugszik s ebből az következnek, hogy Savariából visszavitték a vértanú püspök testét egykori székhelyére. Erre azonban nincs semmi történeti adatunk, bár a kor annyira zűrzavaros és mozgalmas, hogy ez is megtörténhetett. Mindenesetre élénken ellentmond Prudentius tudósításának az a tény, hogy a szombathelyi Szent Quirinus-bazilika ebben az időben már megvolt és aligha valószínű, hogy Savaria keresztényei megengedték volna a vértanú testének elszállítását. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a közeledő nagyobb barbár veszedelem idején a szent testet Rómába szállították.

Amint megállok a szombathelyi szeminárium kertjében, egyszerre a maga egész pompájában élém tárul a savariai ókeresztény bazilika. Ott van előttem, majdnem ötven méter távolságban, a félköralakú apsis, erre felém húzódik a hajó, szinte itt végződik a lábaimnál s az a hely, ahol most állok, valamikor a templom előcsarnoka volt. Hátam mögött a szeminárium pincéjében megvan még a kút, amely nem hiányozhatott egyetlen ókeresztény bazilika előudvarából sem. A bazilikának természetesen ma már csak az alapfalai vannak

meg és valami kevés az egykori pompás mozaikpadlóból. A baloldali hajóba tekintélyes karéjt hasított egy középkori bástya, mert a középkorban természetesen kíméletlenül átvágták a bazilika falait, mikor Szombathely erődtényeit felépítették. Ezen a helyen nyugszik a föld alatt a római és a keresztény Savaria politikai és vallási központja : azon a helyen, ahol valamikor Savaria Foruma és Capitoliuma volt, ma a székesegyház és a püspöki palota emelkedik. Mikor a XVIII. század végén Szily püspök felépítette ezeket a nagyszerű épületeket, természetesen sok római fal és emlék tönkrement ; ami még megvan, az bizonyára nagyon mélyen lappang itt Savaria Sacra földjében. Szent Quirinus bazilikája jóval korábban elpusztult : már a középkori építkezés kegyetlenül tönkretette.

A szent püspök legendája azt mondja, hogy vértanútestét a soproni kapu melletti bazilikában temették el. Mikor az új ásatások napfényre hozták ezt a templomépületet, amely félköralakú apsisban végződik, egyetlen kérdés maradt csak : megállapítani, hol a soproni kapu ; mert ha a soproni kapu megkerül, akkor ez az épület kétségtelenül Szent Quirinus bazilikája. Nos, a soproni kapu megkerült : alapfalai és maradványai ott vannak közvetlenül a bazilika apsisa mellett, amiből az is következik, hogy a Szent Quirinus bazilika a régi bazilika helyén akkor épült meg, amikor a soproni kaput már nem használták s a rajta átvezető utat is betemették és távolabb építették meg az új kaput és az új utat. Az új ásatások bebizonyították, hogy ezen a helyen előbb kisebb bazilika állt s később nagyobbították meg : nyilván akkor, amikor Szent Quirinus tiszteletének szentelték.

Kevés emléket pusztítottak el úgy a századok, mint Szent Quirinus bazilikáját : a középkor és az újkor versenyt örölte köveit, a Szombathelyen átzúdult viharok pedig szétszórták azt a keveset is, ami megmaradt. Ma már csak a törmelékekből látjuk, micsoda fény és pompa ragyoghatott valamikor ebben a bazilikában. Beépítették ebbe a templomba Görögország és Itália mindenfajta márványát, természetesen úgy, hogy felhasználták a pogány Savaria márványait. Ez az adat mutatja, milyen fényes lehetett egykor a tartományi főváros és ugyanez tanúsítja, milyen fényes lehetett Szent Quirinus bazilikája. Az ásatások azt is kiderítették, hogy a templom egyik részében központi fűtés volt.

Amint itt járok a bazilika területén, látom a hozzá csatlakozó épületek labirintusát és szinte megelevenedik előttem a régi pannoniai keresztények élete : itt tanultak talán a keresztelendők, amabban a teremben folyt a bérmálandók oktatása, emez talán a papság gyülekező helye lehetett, amaz a sekrestye s ki tudja, nem csatlakozott-e a bazilikához más egyházi épület, a püspök vagy a papság lakása ? De szinte lenyűgöz a bazilika mozaikmaradványainak nagyszerűsége. Valamikor a bazilika egész padlóját 662 m² területen mozaik borította,

gyönyörű, nagyszabású, művészi mozaik, a keresztény szimbolumok valóságos gyűjteménye, és márványoszlopok ragyogtak itt a mozaik felett, az újjáépítés után pedig a bazilika falait is márvány borította. Mindebből már csak törmelék maradt. A mozaikot tönkretette a középkori fal és bástya, amelynek kedvéért barbár módon szétdarabolták, a márványoszlopokat és a falak márványborítását beépítették a várfalakba. Mikor a két angol utazó, Pococke és Milles itt járt, akkor még látták azt a félköralakú bástyafalat, amelyet belehasítottak a bazilika testébe. Az angol utazók azt hitték, hogy ez a bástya a római amfiteátrum maradványa. Ma már tudjuk, hogy Szombathelyen nem volt amfiteátrum, csak színház. Bátran elmondhatjuk, hogy a bazilika ette meg a római forumot és capitoliumot és a középkori vár ette meg a bazilikát.

De a pazar mozaikszőnyeg mai szegényes maradványai is dús pompáról és finom művészetéről beszélnek. Az a mozaikszőnyeg, amely a bazilika padlóját borította, egységes terv és elgondolás szerint készült. Sajnos, a központi nagy mozaikmezőből semmi sem maradt meg, pedig bizonyára abban voltak az alakos ábrázolások; ma már csak az ornamentális szegély töredékei maradtak meg, kis részben. A mozaik apró kövei a fehér, fekete, arany, piros, kék, zöld színek minden pompáját szikrázzák még ma is; a széles külső szegélydíszben acanthus-levelek gyűrűznek körül, köztük stilizált növényi ornamentika és a geometriai díszek tömege. A szegélydíszben belül medaillonok sorakoznak egymás mellé s majdnem mindegyikben valami szimbolikus ábrázolás. A medaillonok tízféle változatban szerepelnek; bennük forgókerekek, csillagok, szélmalomkerék módján körbefutó háromszögek, körívekből összerakott kereszték, szalagfonatok és jelképes ábrázolások, egyebek közt két egymásbafonódó O betű, a bölcsesség szimboluma; a halak s a kosárból csipegető madarak az Eucharistia jelképei. Ez a keresztény szimbolika a leg-tökéletesebb művészi ábrázolásban jelenik meg itt, úgy hogy bizonyára az ókori mozaikművészet legnagyobb mesterei, talán aquileiai művészek vagy tanítványaik dolgoztak itt. A mozaikpadló maradványai fölé ma már védőtetőt építettek, úgy hogy valószínűleg megmarad az, amit az ókori és középkori dúlás meghagyott, örök tanulságul, az ókeresztény bazilika egykori szépségeiből.

Elnézem ezt a viharvert mozaikmaradványt és oda képzelem az egykori művészi mozaikpadlóra Savaria keresztényeit, amint imádkoznak Szent Quirinushoz, amint fogadják az áldást papjuk vagy püspökük kezéből és amint egyre építik és szépítik a keresztény Savaria legdrágább kincsét: a vértanú Quirinus bazilikáját. Íme, itt a bazilika árnyékában a régi kövek a keresztény Savaria ókori életéről beszélnek, de beszélnek a szenvedésekről is, amelyek annyiszor megpróbálták a tartományok keresztény lakosságát.

Napfényes délben állok itt a szeminárium kertjében, talán éppen ott, ahol valamikor, a soproni kapu közvetlen közelében, a bazilika apsisában, a szent vértanú holtteste nyugodott. A hatalmas fák lombján keresztül apró foltokban szűrődik be a napfény. Ez itt mellettem az egyik római út, amely éppen Sopron felé vezetett, az egykori borostyán-út. Hatalmas kövei régi századok embereit látták, látták a legiókat is, ha erre átvonultak és bizonyosan látták Szent Quirinust, amikor Scarabantiából Savariába hurcolták a katonák. Az út mentén, körülbelül ott, ahol a kapu lehetett valamikor, fazekasműhely vagy edénykereskedés, amott talán kocsmaépület lehetett, afféle fogadó, hogy megszállhasson benne az, aki este érkezik a város falaihoz. Itt ebben a boltban, amint a leletek mutatják, lámpákat árultak és ki tudja, hogy távolabb, amerre ma is mutat a szeminárium kertjének egyik széles útja, nem a Sírok Útja húzódott-e valamikor?

És itt, az egykori bazilika területén, a római Forum és Capitolium közvetlen közelében egyszerre hangzik fel bennem a pogány és a keresztény Róma himnusza, amint átzeng a századokon. És egyszerre csak hallom Prudentius hangját s mintha hallanám a bazilikából a hívek énekét. Igen, hallom a himnuszt, amelyet a költő írt Szent Quirinus vértanúságáról s amelyet most odabent énekelnek. Talán magam is ott állok a szent vértanú sírja előtt s talán engem is átmelegít a zengő himnusz: «Mindegy, hogy vízbe ölnék-e valakit, vagy vérét hullatja, a vízből és vérből egyformán árad a vértanú dicsősége.» Most Krisztusról zeng az ének: «Teljes a te dicsőséged és íme, nevednek hatalma megtetszett az emberek előtt, mikor vértanúdat a víz színén tartottad: megborzadtak a pogányok a csoda láttán.» Most újra a püspököt magasztalják a költő szavai: «Amint imádkozik, elhal szava, elhal lehellete és már hűl a teste; ránehezedik a súlyos kő terhe testét befogadja a víz, ám a lélek égbe száll.»

*

Amikor hosszú sétánkra indultunk a római Magyarországon, a Szent Sasra szegeztük szemünket, amint fölrepült, hogy új tartományokat hódítson a birodalomnak. A császári sas volt az, a legiók ezüst sasa. Büszkén ívelt a magasba, országok és népek fölé, s hatalmas szárnycsapásaitól megrettentek a barbár Észak lakói. Íme, most szelid szárnyakon a lélek száll az ég felé, már nem a harcos és büszke sas, hanem a keresztény galamb, fehérén és ragyogón.

Mikor Claudius császár Kr. u. 43-ban teljesjogú várossá avatta Savariát, — ezt a történelmi eseményt a püspöki palota dísztermében Maulbertsch festménye örökítette meg, — bizonyára azt hitte, hogy Colonia Claudia Savaria városát az örökkévalóságnak építette. Ebben az időben még alig tíz esztendeje volt, hogy Krisztus meghalt a Golgotán, még éltek az apostolok, szerte jártak a világban missziós

útjaikon s vitték az Evangéliumot minden nemzetnek. Claudius nem tudta, hogy ez a hatalmas birodalom is megdől egyszer és romján az a Krisztus fog új országot építeni, akiről ő, a világ mindenható ura, nem is hallott.

És Claudius császár világa mégsem enyészett el nyomtalanul: mikor Prudentius a keresztény hazafiságot hirdette, átmentette a rombadőlt régi világból a római öntudat évezredek gondolatát. Hitte és hirdette, hogy a keresztények a régi nagy római hagyományok örökösei s most már rajtuk a sor, hogy a romokon új birodalmat építsenek. Claudius birodalma, az ezüst sas Rómája, valóban megdőlt, élete és hatalma elmúlt, de Róma gondolata örökre megmaradt s a régi szépségek romjain új hit, új erkölcs és új szépség emelkedett fel arany szárnyakon, soha nem látott ragyogásban: a keresztény Róma.

FÜGGELÉK.

KÖVEK ÉS KÖNYVEK.

1. A régész és ellenségei.

Az archeologus, vagyis régész, semmiesetre sem olyan «földhözragadt» tudós, amilyennek sokan elképzelik. Bizonyára sokan hajlandók azt hinni, hogy a régész afféle tudományos bányász, eszköze az ásó meg a csákány; elegendő feltúrnia a földet, talál is mindig valamit, amiről aztán egyremásra írhatja a tudományos értekezéseket. Hát ez bizony nem így van. Először is a régész nem mindig talál valamit: a föld sokszor megmakacsolja magát és konokul rejti régi kincseit; másodsor az ásót és a csákányt nem lehet ám szabadjára engedni, mert a megvadult szerszámok már sok bajt okoztak, ami magyarán annyit jelent, hogy a régészetnek is megvan a tudományos módszere, az ásatásnak megvan a maga technikája, ennek a technikának ezer meg ezer csínja-bínya: ember és régész legyen a talpán, aki megállja a próbát. De azt sem szabad elfelejteni, hogy a régész nem vaktában dolgozik, nem találomra túrja a földet, hanem a legtöbbszor tudja, mit keres és mit kell találnia. Lepold Antal, esztergomi protonotárius-kanonok, előbb irodalmi forrásokban fedezte fel az Árpádok esztergomi királyi palotáját és csak azután kezdte az ásatásokat: a Várhegy földjéből pontosan az került elő, amit kerestt. Porolissumban a románok találomra turkálták a földet és kirakati sikerekre törekedtek, vagyis meglepő és feltűnő leletekre. Kétségtelenül nagyon hatásos, ha valaki belevág a földbe és mindjárt egy milói Venust ás ki, de az igazi archeologusnak nagyobb öröm és siker, ha megállapíthatja valamely ókori temető, épület, tábor vagy út helyét, helyzetét, beosztását, méreteit; ha találhat az épület korára és sorsára fényt derítő feliratot vagy pénzdarabokat. Porolissumban a románok, ha falat találtak, elkezdtek a fal mentén tovább ásni (vagyis ásatni, még pedig középiskolás tanulókkal!) és természetesen nem jutottak semmire; ezzel a módszerrel vagy inkább módszertelenséggel az ember egyszer csak a világ végén lyukad ki! Lám a magyar régészek azzal kezdték a porolissumi ásatásokat, hogy mindenekelőtt megállapították a tábor méreteit, aztán a kapuk helyét, feltárták sorra a kapukat (egyelőre hármat) és utána hozzáfogtak a fővezéri épület feltárásához; itt aztán annál nehezebb a módszeres munka, mert a románok ezt már meglehetősen feldúlták: itt

rendezték a legnagyobb-szabású kirakat-ásatást, a leleteket pedig természetesen nyomban elvitték. Ez a «rabló régészet» tudományosnak álcázott fajtája. Megnézhetnék ezek az urak, milyen tudományos felkészültséggel és milyen szigorú módszerrel dolgozik most Porolissumban a fiatal Radnóti Aladár: tanulhatnának tőle!

Szóval nem is elég az ásatás technikájának alapos ismerete, hanem tudományos felkészültség is kell hozzá? De még mennyi! A régésznek nem elég megtalálnia valamit: fel is kell ismernie, meg kell okolnia meghatározását, meg kell állapítania a lelet korát, bele kell illesztenie egyéb hasonló tárgyú leletek sorozatába. Sohasem szabad elszigetelten dolgoznia, mindig bele kell kapcsolódnia az egyetemes régészet munkájába. Ha a régész orgonát talál (ez eddig csak egyetlen régésszel esett meg, a magyar Nagy Lajossal!), nem elegendő örülni, nem elegendő világgá kürtölni, hanem pontosan és főképp szakszerűen le kell írni, ismertetni kell az ókor egész orgona-tudományát, sőt mindenekelőtt «konzerválni» kell a leletet. Ebben a tekintetben mintaszerű Nagy Lajos pompás műve az aquincumi orgonáról.

A «konzerválás» annyit jelent, hogy a régésznek egy kissé vegyésznek is kell lennie. Ismernie kell az anyagokat és tudnia kell, hogy a többszáz éve a föld alatt korhadó fa, bronz, szövet vagy netalántán pergamen (esetleg papirusz) hogyan viselkedik a levegő hirtelen behatására. A régész tehát mindig résen van, mindig nagyon óvatos, készen tartja vegyszereit és a «kényes» tárgyaknak azonnal «injekciót» ad. Különösen kényes a papirusz, a szövet, a vas, a bronz; sokszor nem is elegendő a gyors közbelépés, mert villámgyors cselekvésre van szükség. S ezen túl is hosszú az út, míg a lelet a múzeum üvegszekrényébe kerülhet.

Azt mondtam, hogy a régésznek meg is kell határoznia a leletet. Ez bizony nehéz mesterség. Ismernie kell az építézet, szobrászat, festészet és a különféle iparok (agyagművesség, üvegipar, bronzöntés, ötvösség) anyagait és technikáját, de ismernie kell az egyes korok jellemző stílusait is. Ha nem ismeri a falrakás technikáját az egyes korokban, ha nem ismeri a téglák gyári jegyeit, a különféle habarcsok természetrajzát: sohasem tudja megmondani, mit talált. Természetesen ismernie kell a történelmet is, különösen pedig a hadtörténelmet, és mindenekfelett ismernie kell a mitológiát. Ha nem tudja, milyen jelvényekkel ábrázolta a görög-római művészet Mercuriust, Herculest, Bacchust, Silvanust, vagy Aesculapiust és Hygiát, vagy Minervát, Venust, Mithras perzsa napistent vagy Attist: az első lépésnél megakad. Egy óriási aquincumi mozaiknak mintegy kilenc-tizedrésze elpusztult s a megmaradt tenyérnyi nyomokból mégis sikerült Nagy Lajosnak megállapítania, hogy a mozaik Dirke bűnhődését ábrázolta. Néha egyetlen betű elegendő a további következtetésre; egy aquincumi esontfésű egyetlen betűjéből meg lehetett állapítani, hogy ez volt valamikor a felirata: *Utere feliciter!* (Használd szerencsésen!)

A régész a tények és adatok embere; azt szokták mondani, hogy a régészet «kézzelfogható» tudomány. Valóban, a régészet a tárgyakkal foglalkozik, de mindig a földön, sőt a föld alatt járó mesterség lesz belőle (a görög *banausia* megvető értelmében), ha nem törekszik a nagy összefüggésekre, ha nem igyekszik az egyes leleteket és megállapításokat a rokon jelenségek sorozatába beállítani s azután minden eredményét nagy szintézisben összefoglalni. Az archeologus végső célja a nagy történelmi és

művelődéstörténeti összefüggések feltárása, az ókori állami és hadi élet, az anyagi és szellemi művelődés, végső elemzésben az ókori állam és ember életének hiteles visszaálmódása és ábrázolása. Ennek a teremtő munkának az ókori irodalmak mellett éppen a régészet a legfontosabb és legértékesebb eszköze. Ehhez azonban nem elegendő *banausos*-nak vagyis mesterembernek lenni, mert ide a tárgyi, irodalmi és technikai ismereteken kívül fantázia is kell. Ezért mondom mindig, hogy a régész akkor igazi művésze a mesterségének, ha egyúttal költő is.

Alaposan kell ismernie a régésznek, — hogy még egyszer visszatérjünk a mesterségbeli ismeretekhez, — a görög és latin irodalmat, még a legjelentetebb irodalmi maradványokat is, mert sohasem tudhatja, hogy miféle irodalmi adattal tudja majd hitelesíteni valamelyik leletét. Régészet és irodalom kölcsönösen igazolják egymást; néha egy irodalmi adatot vagy utalást sikerül régészeti lelettel igazolni; ilyen volt a Szent Quirinus-legendának az az adata, hogy a szent vértanút a savariai «Porta Scarabatensis» vagyis soproni kapu közelében lévő bazilikában temették el. Nos, Paulovics István, Savaria művész-archeologusa, a legenda adatának alapján kereste ezt a soproni kaput s meg is találta, ezzel pedig sikerült igazolnia, hogy a kapu közelében feltárt templom valóban Szent Quirinus bazilikája. Ugyancsak vele történt meg ennek az ellenkezője is. A Duna egyik alacsony víz-állása alkalmával burgus-alapfalakat és hídcölöpöket sikerült találnia a nógrádverőcei Dunaparton. Római őrtorony volt tehát itt, sőt Duna-híd is, azaz egy dunai hajóhidnak a parti rögzítő pillérsora. Hamarosan sikerült igazolnia Alföldi Andrásnak, Ammianus Marcellinus egyik leírásával, hogy Valentinianus császár valóban ezen a helyen veretett hajóhidat, mikor egyszer hirtelen le akart csapni a fészkelődő kvádokra.

Ezek után bizonyára érdekes lesz egy pillanatra belesni a kulcslyukon a régész műhelyébe. Hogyan is dolgozik a régész? Csak úgy kimegy a határba, megáll valahol és elkezd ásatni? Dehogy! Tudja, hová megy és tudja, mit keres. Vagy leletek kerültek elő már az illető helyen, vagy irodalmi adatokból arra következtet, hogy ott lennie kell valaminek, vagy mondák, hagyományok, régi útleírások őrzik egy-egy helyen a rómaiak emlékét, vagy maga a felszín elárulja a római táborfal, torony, épület vagy út nyomait. Fenékpusztán és Szönyben világosan látható a megerősített tábor falának vonala, sőt a bástyatornyok körvonala is. Ilyenkor azonban a régész nem szalad neki, román módra, fejjel a falnak, hanem kereszttárcokkal metszi át a sejtett falvonalat, így tapogatja ki a falcsatlakozásokat, így deríti fel az egymásra-építéseket és átépítéseket. Így sikerült megállapítania Nagy Lajosnak, hogy az aquincumi cella trichora régebbi, elpusztult épületekre épült; így ismerte fel Paulovics István a savariai Quirinus-bazilika területén a középkori ráépítést, így tudott megkülönböztetni Radnóti Aladár egy szőnyi római villa területén öt külön épületet. Nagyon fontos a felszín alapos megvizsgálása, mert így rögtön kiderül, hogy mi lappanghat a föld alatt: tábor, torony, épület, temető vagy út. Ha temetőt gyanít vagy tud a régész bizonyos területen, akkor sűrűn párhuzamos árkokat kell huzatnia a sírokra, mert csak így tudja megállapítani a sírok vonalát s így tudja folytatni a rendszeres feltárást.

Nagyon fontosak a sírmellékletek: ezek a régész képeskönyvei; úgy olvas bennük, mint a vízfolyás. Nemcsak az igaz, hogy «sunt lacrymae

rerum», hanem az is, hogy «sunt voces rerum». A tárgyak beszélnek és vallanak. De még a tárgyaknál is világosabban beszélnek és hangosabban vallanak a feliratok. A feliratok gyűjteménye a régész képeskönyvének a szövege. Ezer meg ezer apró fogása van a feliratok olvasásának, a rejtelmes rövidítések feloldásának: a régész folyékonyan olvassa a régi kövek abrakadabráit. A sírköveken a D. M. (Dis Manibus) betűk azt is elárulják, hogy az illető sír mindenesetre a Kr. u. II. századból való, viszont a H. S. E. (Hic situs est — Itt nyugszik) kifejezés az I. századra utal. Ha három név szerepel a sírkövön, az annyit jelent, hogy a sírban római polgár nyugodott; ha csak egy név s mellette az apa neve, akkor a sír barbárt takar. Általában a feliratos szarkofágok korábbiak, mert később betemették a szarkofágokat a földbe, hogy a barbárok ki ne rabolják s ezért nem volt érdemes feliratot vésetni rájuk. Vigyázni kell arra is a régésznek, hogy ne higgyen rögtön a köveknek; sok sírkövet vagy szarkofágot újra felhasználtak; sokszor építőkönek, sokszor sírkápolna oldalfalainak; néha vésővel leverték róluk a régi feliratot, néha nem. A budakalászi burgusba befalaztak egy oltárkövet (Kr. u. 225); a középkorban aztán kiszedték és máshová hurcolták, de feliratának negatív lenyomata ott maradt a vakolatrétegben. Az ilyesmi aztán igazi kövér pecsenye a régésznek! Ha Székesfehérvárott római köveket talál, jól vigyázzon, mert ott sohasem volt római telep: a köveket Aquincumból hurcolták oda; ezt a feliratok elárulják. Így hordatta Vajdahunyadra Mátyás király Apulum (Gyulafehérvár) köveit.

Azonban a kövek a régésznek nemcsak barátai, hanem ellenségei is: nagyon nehezen adják meg magukat. Szívós munkával le kell győzni, meg kell hódítani minden követ, minden feliratot, minden tárgyat. És mennyi csapda leselkedik a régészre! Milyen könnyű tévedni! Még a nagy Mommsen is tévedett, mikor mereven ragaszkodott ahhoz a tételéhez, hogy olyan vidéki fővárosban, mint Aquincum, nem lehetett két amfiteátrum. Pedig kettő volt! S akármilyen folyékonyan olvas a régész minden feliratot s akármilyen szellemesen megfejt minden rövidítést, mégis vannak rejtelmes betűk, amelyek makacsul szembeszállnak vele és keményen őrzik titkukat; ilyenek a keszthelyi múzeum tégláinak eddig megfejthetetlen C. R. N. betűi. A Kabir istenek ólomtábláinak bonyolult ábrázolásai is ugyancsak megizzasztották a régészeket. S hányat tévútra vezettek a hamisított tárgyak!

De ez már a régész egyik legnagyobb ellenségéhez, a néphez vezet bennünket. A nép régálásnak nevezi a régészetet és régáltatónak a régészt; tudományában nem lát mást úri huncutságnál. Tudják az urak, mit csinálnak: kincset keresnek! Nosza, mi is vagyunk olyan okosak, gondolják magukban, és a gondolatot, az archeologia mérhetetlen kárára, tett követi. A nép a maga szakállára régészkedik. Ezt a barbár munkát már a barbárok megkezdték, a római kor végén, a IV. században: feltörték a sírokat és kirabolták; csákyával, fejszével, kalapáccsal verték szét a szarkofágokat, kiszedték belőlük az értékesebb tárgyakat s aztán újra betemették, hogy a halottnak is igaza legyen, mikor megátkozta azokat, akik nem hagyják békén nyugodni. Nos, ezt a rabló-régészetet magyar népünk is gyakorolja. Láttunk sétáinkon kubikost, aki szétverte a római agyagkorsót, hogy kiszedje belőle az aranyakat, láttuk a nemestördemici legényeket, akik szétverték a kőoroszlánt, hallottuk ismételten a «kőkecske» mondáját, és szemtanúi

voltunk, mikor a paraszttasszonyokról erőszakkal kellett leszedni a római aranykarpereceket. Hallottuk, hogy a gyönyörű szekszárdi szarkofágot felrobbantották s úgy szedték ki kincseit; szerencse, hogy a nektárt benne hagyták.

Különösen nevezetesek ebből a szempontból Szöny lakosai. Bizony, ők is betörték a szarkofágokat, kampós bottal belenyúltak a koporsóba. a csontokat az egyik sarokba kotorták és aztán kiszedték az értéktárgyakat Rendszerint vasrúddal kopogtatták ki, hol van a szarkofág; ezt a műveletet Szönyben is, Pentelén is tucázásnak nevezik. De nem egy parasztnak van dugóhúzó alakú csavaros rúdja, ezzel kitapogatja a föld rétegeit s megtalálja, amit keres. A szönyiek sokáig ebből éltek; eladogatták a régiségeket és vagyont szereztek ezzel a mesterséggel. Mikor aztán látták, milyen bőven ontja a pénzt ez a «régészet», elkezdtek régiségeket hamisítani. Rendszerint csonttárgyakat faragtak, főképpen alakos tárgyakat, mert a «régiségek» értéke aszerint emelkedett, hogy hány alak vagy fej volt rajtuk. Kifogyhatatlan leleménnyel faragták ki a főalakot, aztán a pajzsára még egyet, a mellén felrakott kitüntetésekre még ötöt s eszerint szabták meg az árát. A faragványt aztán elásták, rendszerint a trágyadomb közelében s bizonyos idő múlva kivitték a földjükre. Ha idegen jelentkezett, az anyjukom kiküldte a mezőre, mert az ura éppen ott dolgozott. Ha aztán közeledett az áldozat, a derék magyar elkezdett ásni és — csodák csodája! — az idegen szemelättára hozta napfényre a szebbnél szebb leleteket! Ez aztán kétségbevonhatatlanul hiteles volt, úgyebár? Drága áron keltek el ezek a régiségek; tele volt velük a bécsi és berlini múzeum, de még a British Museum is, nem is szólván a Magyar Nemzeti Múzeumról. Mikor aztán kiderült a turpisság, ezek a műrégiségek egyszerre eltűntek a múzeumokból: mind-egyik múzeumőr úgy szégyellte magát, hogy még le is tagadta a szőnyi «kincseket». Kimondhatatlan szerencséje a magyar tudományosságnak, hogy akadt, éppen Szönyben, egy Kállay Ödön, aki nemcsak leleplezte és ellenőrizte ezeket az üzelmeket, hanem hosszú és kitartó munkával, nagy önmegtadással, úgyszólván egész élete feláldozásával az ókornak páratlan értékű kincseit mentette meg. Ha Dunapentelén is lett volna Kállay Ödönünk, ma nem kellene annyi értékes római emlék pusztulását és eltűnését siratnunk.

Leselkedjünk csak tovább. A mi régészünk bizony nem üldögél ölbe tett kézzel, míg az emberei dolgoznak, hanem ott van mellettük, minden mozdulatukra vigyáz, minden darab rögöt megvizsgál s ha netalán valami lelet kerül a kezébe, nem ujjong, nem hamarkodja el a dolgot, hanem alaposan megvizsgálja, megméri, lerajzolja, megfelelő cédulát köt rá és elteszi jobb időkre, amikor majd egész leletanyagát feldolgozza. De éppen így megméri a falakat, oltárokat és egyéb feliratos köveket is; természetesen a feliratot rögtön elolvassa, mert ez kitűnően tájékoztathatja további munkájában. Mindent lefényképez «in situ», vagyis abban a helyzetben, ahogy találta s az egész terepről szüntelenül térképet is rajzol, azt is mondhatnám: állandó térképet «vezet».

De vezet egyebet is, még pedig naplót s nem is egyet. Van munkanaplója és ásatási naplója. A munkanaplóba kerül minden adat: kié a föld, kik a munkások, mennyit dolgoznak, mit kapnak, mit végeztek; ki járt az ásatásoknál látogatóban, mi történt napközben. Valóságos kis

regény ez a munkanapló ; felsorolja a munka kezdetét, módját, a szerszámokat, a technikai műveleteket, de felsorol néha érdekes epizódokat is. A Mosonmagyaróvári Történeti és Régészeti Egyesület egyik multszázadvégi évkönyve leírja a sok komoly följegyzés után, hogy az ásatások alkalmával a falu főjegyzője leszállt az árokba, ahonnan aztán csak hat izmos munkás tudta kihúzni a veszedelmesen pocakos urat.

Ha nem volna néha egy kis vídámság, bizony az archeologus beleöszülne a folytonos naplózásba, főképpen az ásatási napló vezetésébe, mert ez valósággal alapvető tudományos munka ; ebbe kerül bele a leletek felsorolása, a sok rajz, fénykép, méret, felirat s minden, ami tudományos szempontból fontos lehet. Ez az értékes nyersanyag, ebből lesznek majd az értekezések, könyvek, összefoglalások. Amíg könyv, ujságeikk, népszerű előadás, vagy egy ilyen Maiuri-féle könyv lesz az ásatások eredményeiből,

ddig az archeologus «multa tulit fecitque, sudavit et alsit». Az igazi régész megszenved minden apró adatért s ezért ügyel gondosan minden archeologus, hogy engedély nélkül a világot se használjon fel olyan adatot, amelyet más hozott felszínre. A tudományos tulajdonjogot sehol sem tisztelik annyira, mint a régészek társadalmában. Meg is érdemlik ők, hogy maguk élvezzék munkájuk gyümölcseit, hiszen véres verejtékkel kaparnak ki a földből minden adatot és minden kincset ; az igazi régész egy személyben turista, mérnök, vegyész, rajzoló, fényképész, mitológus, filológus, epigrafus, historikus és minden egyéb. Megérdemli őszinte tiszteletünket.

2. A magyar régészet hőskora.

Ha pedig ez így van, akkor legalább futtában szenteljünk néhány sort a magyar régészek emlékezetének. Nem akarok életrajzokat írni, nem akarok emlékbeszédeket tartani, de szeretném, ha azok, akik ezt a könyvet szívesen olvassák, legalább név szerint megismerkednének azokkal a kiváló tudósokkal, akik igen mostoha körülmények között, mindig gyér anyagi eszközökkel, elsőkül bolygatták meg tudományos rendszerességgel a magyar földet, hogy napfényre hozzák a magyarországi rómaiság emlékeit. Nagyon fontos és értékes nemzeti munka volt ez s ma is az, mert éppen a régészet eredményei bizonyítják, hogy humanista magyar műveltségünk mily mélyen gyökeredzik a rómaiságban. Ez a mély humanitás, a latin Magyarországnak ez a hangos tanúságtétele kemény határvonallal választ el bennünket a Balkántól s elválaszthatatlanul és elvitathatatlanul a latin Nyugathoz csatol. Ezért érdemes megadnunk a tiszteletet a magyarországi rómaiság e tudós munkásainak.

Annak, aki az aquincumi múzeum hangulatos oszlopcsarnokait járja, azonnal szemébe tűnik néhány emléktábla. Az egyik a legrégebb magyar archeologus, Schönvisner István emléket őrizi, ékes latin feliratban. Schönvisner István (1735—1815) pesti egyetemi tanár volt, a magyar archeologiai tudomány megalapítója. Megírta a római régiségek kézikönyvét, foglalkozott a Pannoniából Galliába vezető római utakkal (Iter per Pannoniae ripam a Tauruno in Gallias, vagyis : «Zimonyból Pannonián keresztül Galliába»), főművében pedig (Antiquitatum et historiae Sabariensis libri

IX. 1791) megírta a szombathelyi római régiségek és az ókori Savaria történetét. Emléktáblájának szövege: «Stephano Schönvisner viro inter veteres de Pannoniae antiquitatibus bene merito, primo indagatori Aquinci, aere cultorum eius collato erectum, anno 1907». Magyarul: Schönvisner Istvánnak, aki a régiek közül nagy érdemeket szerzett Pannonia régiségei körül, Aquincum első kutatójának, tisztelőinek költségén emeltetett 1907-ben.

Kortársa volt Katanchich Plter (1750—1825), aki az ókor földrajzával s különösen a nagyon fontos Peutinger-féle térképpel foglalkozott s ezen a réven Pannonia és Dácia földrajzához is igen fontos adatokat hozott napfényre. Schönvisner legmúltóbb utóda a bencés Rómer Flóris Ferenc volt (1815—1889); különösen Aquincum kutatásával és a Nemzeti Múzeum feliratos emlékeinek kiadásával szerzett elévülhetetlen érdemeket. Aquincumi emléktáblájának felirata: «Rómer Flóris Ferenc, 1815—1889, a magyar régiségtudomány úttörője, az aquincumi régiségek kutatója.» Derék munkása volt a magyar archeológiának Érdy János is, különösen az Erdélyben talált viasztáblák feldolgozásával (1858).

A magyar archeologia első nemzetközi tekintélye Torma Károly volt (1829—1897). Nagyműveltségű és egyetemes tudású férfiú: volt honvéd Bem seregében, aztán képviselő, főispán, a Ház alelnöke, majd a közjog egyetemi tanára Kolozsvárt, később az archeologia tanára a budapesti egyetemen (1878). Alig tíz évi budapesti tanárkodás után nyugalomba vonult és megvalósított régi kedves tervét: Itáliába költözött; előbb Rómában élt, majd Porto d'Anzióban, az ókori Antium helyén, telepedett meg s ott élt haláláig. A régészetet már fiatal korában megkedvelte: apja is szívesen foglalkozott Erdély római korával. Tormát is elsősorban Erdély érdekelte; a daciai limest, Dacia földrajzát és topográfiáját tanulmányozta, igen sikeresen és nagy eredménnyel. Az ő érdeme a daciai római határsánc vonulásának megállapítása, ő határozta meg a porolissumi nagy római tábor helyét, ugyancsak ő jelölte meg a többi erdélyi római őrtorony, kisvár és tábor valószínű helyét is. Tudományos eredményeit az ásatások igazolták és még ma is igazolják: a porolissumi ásatás Torma munkásságának leg-szebb igazolása. Az ő érdeme az aquincumi polgári amfiteátrum feltárása, az aquincumi vízvezeték és Aquincum helyének megállapítása s az ásatások megkezdése. Riedl Frigyes megható megemlékezése (Magyarok Rómában, 1900. 38—65. l.) közli a kiváló és nagyemlékű tudós életének adatait és munkáinak címeit is. Márványban őrizi emlékét az aquincumi múzeum emléktáblája: «Csicsókeresztúri Torma Károlynak, a hazai római archaeologia jeles művelőjének, aki 1879—1887-ig ezen a helyen tárta fel fővárosunk római korbeli múltjának emlékeit. Született 1829-ben, meghalt 1897-ben, Itáliában, Porto d'Anzióban. Kegyelete és halála jeléül Budapest székes-főváros emelte neki ezt az emléket 1909-ben».

Emléktáblát állított a főváros közönsége Hampel József egyetemi tanárnak is, aki Aquincum történetének egyik legbuzgóbb kutatója volt. A magyar archeologusok szakfolyóiratát, az Archaeologiai Értesítőt huszonnyolc évig egyfolytában szerkesztette és ez idő alatt a nagyjelentőségű és alapvető régészeti munkák egész sorozatát írta meg, főképpen a bronzkor, a rézkor és a honfoglalás kora magyarországi emlékeiről. Az aquincumi

ásatások vezetése is az ő nevéhez fűződik; ő irányította a papföldi ásatásokat: Papföldnek nevezték az egész mai aquincumi romterületet, mert akkoriban az óbudai plébános földje volt. Emléktáblájának felirata: «Dr. Hampel József, 1849—1913, egyetemi tanár, a Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának igazgatója, Budapest multjának lelkes barátja. Vezetése alatt történtek 1881-ben az első papföldi ásatások. Ezt az emléket hálája jeléül állította Budapest székesfőváros közönsége.»

Kortársa volt az igen érdemes Fröhlich Róbert (1844—1894), a latin feliratok Mommsen-féle gyűjteményének egyik legjelentősebb munkatársa; rengeteg latin feliratot kutatott fel hazánk területén és valamennyit maga adta ki az említett gyűjtemény (a Corpus Inscriptionum Latinarum) III. kötetében. Különösen alaposan foglalkozott a rómaiak magyarföldi elődeivel, a keltákkal; írt a kelta civitasokról (a Budapest Régiségei III. kötetében), megírta a pannonok földje és népe történetét (1881) és tisztázta Magyarország területének földrajzi és települési viszonyait a rómaiak előtt (a Magyar Nemzet Története I. kötetében).

A mult század magyar archeologiai kutatását és irodalmát mintegy lezárja és összeköti a jelennel néhai Kuzsinszky Bálint egyetemi tanár, az aquincumi múzeum igazgatója, a székesfőváros kiadásában megjelenő Budapest Régiségei c. kitűnő sorozat szerkesztője. A hetvennégy éves korában nemrég (1938) elhunyt nagynevű archeologus Torma Károly és a filologus Ábel Jenő tanítványa volt, évtizedekig vezette a magyarországi római ásatásokat, hatalmas irodalmi munkásságot fejtett ki, sok népszerűsítő munkát is írt, felvetette és megvalósította az aquincumi múzeum ötletét s megírta az aquincumi régiségek nagy kalauzát, amely idegen nyelveken is megjelent. Első nagyobb összefoglaló munkája Pannonia és Dacia története és leírása (a Szilágyi-féle Magyar Nemzet Története I. kötetében, 1895). Kitűnő epigrafus volt, gyűjtötte és kiadta a magyarországi latin feliratokat a Mommsen-féle nagy gyűjtemény (a Corpus Inscriptionum Latinarum) III. kötetében és pótköteteiben. Nagyobb munkában foglalta össze Magyarország római kori monumentális maradványait (a Beöthy-féle Művészetek Története I. kötetében), ő írta a Pecz Vilmostól szerkesztett Ókori Lexikon pannoniai és daciai tárgyú cikkeit, amelyekben igen sok a maradandó értékű adat és megállapítás. Egyik legszebb munkája a Balaton környékének archaeológiája (1920) s kétségtelenül legjelentékenyebb és tudományos szempontból is legértékesebb az a nagy monografiája, amelyben a gázgyári római fazekastelep maradványait, edényleteit, mintáit dolgozta fel s megállapította Pacatusnak, a gyár tulajdonosának jelentőségét, művészi törekvéseit, felkutatta alkalmazottait és művész-munkatársait s feltárta a gyár egész munkáját és életét. (A gázgyári római fazekastelep Aquincumban, 1902.) Én magam tanítványi hálával emlékszem rá; csöndes órákon, mint ennek a könyvnek írása közben is, újra meg újra megköszönöm neki a sok értékes ösztönzést, amit adott, boldogan emlékszem vissza előadásaira és aquincumi vezetéseire, amelyeken nemesek a kitűnő és lelkes tudóst, hanem a melegszívű embert is megismerhették és megszerethették tanítványai.

3. Az új nemzedék.

Legkitűnőbb tanítványa Nagy Lajos, egyetemi magántanár, a székes főváros központi múzeumi igazgatója. Még ma is ő vezeti az aquincum múzeumot és a fővárosi ásatásokat, amelyek kivételesen sok és nagy sikerre koronázták munkásságát. Korszakalkotó két felfedezése: az aquincum cella trichora és az orgona; mind a kettőt nagyszabású monografiában ismertette. Kitűnő epigrafus (sikerének ez az egyik titka), de megvan benne a jó régész egyik legfontosabb tulajdonsága: van fantáziája! Nagy Lajos nemcsak kutatja, hanem éli is az ókort, megeleveníti az egykori életet, egy-egy feliratból néha egész kis elbeszélést sző s mindenesetre könnyen és otthonosan mozog abban a negyedik dimenzióban, amit ókor-nak nevezünk. Pannonia Sacra c. nagy munkájában megmutatta, hogy otthon van a rómaiság és kereszténység határterületén is: pompás összefoglalása s egyéni szemléleten át adott bírálata és értékelése ez a munka a magyarországi keresztény római leletanyagnak. Sokan szeretik azt mondani, hogy Nagy Lajosnak szerencséje van; igaz, szerencse is kell az archeologus sikeréhez, mint minden sikerhez. De itt igazabb, mint bárhol, hogy ki-ki a maga szerencséjének kovácsa; mert tíz más archeologus megtalálhatta volna például az orgona roncsait, s talán máig sem tudná sem ő, sem a világ, hogy mit talált. Tárgyi tudás, világos szellem, teremtő fantázia és módszeres készültség nélkül a legnagyobb szerencse is vak marad és a legritkább és legizgalmasabb lelet is csak holt anyag. Csak az az igazi művész, akinek keze alatt megszólalnak a néma kövek s Nagy Lajos ilyen varázslója az ókor köveibe temetett életnek. Aquincum életéről írt nagyszabású, színes és lenyűgöző munkája (a Budapest Története most megjelent I. kötetében) egyszerre mutatja be a tudós és művész archeologust és a remek tollú író-t. Sétáinkon kitűnő vezetőnk volt; az ő tudományos eredményei nélkül ezt a könyvet sohasem lehetett volna megírni.

Ennek a nemzedéknek másik kiváló tagja Paulovics István, ugyancsak európai nevű tudósunk, aki a magyarországi római régészet igen változatos területein ért el kiváló eredményeket. Ő fedezte fel Romulianust, a bronzöntő mestert, ő találta meg a nógrádverőcei római hídpilléreket, ő magyarázta helyesen a bronz ládavereteket, köztük a bacchusi diadalmenet, a thiasos halotti vonatkozásait, ő hozta rendbe Dunapentele nagyon is összekuszált kutatását, és értékes eredményeket ért el Szőny emlékeinek vizsgálatában és feltárásában is. De eddigi munkásságára az ókori Savaria feltárásával tette fel a koronát. A Quirinus-bazilika, a soproni kapu, a cella trichora, a borostyánút s a többi savariai emlék feltárása és magyarázata elévülhetetlen érdeme Paulovics Istvánnak. Savaria az ő remekműve.

Ennek az új nemzedéknek egyik legjelentősebb egyénisége Alföldi András, a budapesti egyetem tanára; nem hivatásos archeologus, hanem történész, azonban egész munkássága oly szorosan összefügg a régészettel, hogy ott, ahol Magyarország római korának magyarázatáról, a leletek értékeléséről, sőt az ókori élet feltámasztásáról van szó, az ő eredményeit senki sem nélkülözheti. Sétáinkon lépten-nyomon értékesítettük meglátásait és megállapításait, főképpen valamennyi eredménye közt a legjelentősebbet, az erdélyi dákoromán folytonosság cáfolatát. Alföldi András a hanyatló

római hatalom historikusa ; kitűnően iskolázott tudós, a módszeres kutatás mestere ; kevés európai tudós dicsekedhetik ekkora olvasottsággal és ily rengeteg tárgyi ismerettel. Alföldi példája fényesen bizonyítja, hogy a régésznek mégis csak leghatalmasabb segítő eszköze az ókori irodalom. De ő tovább ment : belevonta az ókor kutatásába a numizmatikát, és pedig oly mértékben és oly módszerrel, mint előtte még senki sem. Az ókori érvek és pénzek vizsgálata egészen új távlatokat nyitott az ókori történeti és régészeti kutatásnak ; soha nem sejtett összefüggések derültek fel hirtelen s az ókori történet és élet olyan részletei tárultak fel, amelyekről eddig senki sem álmodott. Alföldi módszeres képzettségének és leleményének köszönhető a névelemzés, vagyis a daciai ókori nevek tudományos vizsgálata abból a célból, hogy tisztázni lehessen a dákoromán kontinuitás sokat hangoztatott elméletét. Ez a vizsgálat feltűnést keltett az egész világon és fényesen igazolta Alföldinek már történeti érvekkel is támogatott eddigi állásfoglalását : a dákoromán kontinuitás elmélete agyém és legfeljebb politikai korteseszköz, de semmi esetre sem tudományosan igazolható tétel. Ez egyszer a történelemnek és régészetnek fontos szerep jutott a politikában is. A túlsó parton álló elfogult és egyoldalú propaganda-tudósok hiába zudították Alföldre a támadások pergőtüzét, tudományos érvekkel egyetlen megállapítását sem tudták megcáfolni. Bár minden komoly tudományos kutatás és eredmény a nemzet szolgálata, ezúttal Alföldi különösen nagy szolgálatot tett nemzetének. De tehetsége nem merült ki a részlettanulmányokban, hanem igazán csak a nagy összefoglalásokban ragyogott fel ; egyik ilyen nagyszabású összefoglalása a Budapest Története I. kötetében, a másik a Cambridge Ancient Historyban jelent meg ; ez az utóbbi nemcsak a tudós külföldi hírért és megbecsülését koronázta meg, hanem hazájának is becsületet szerzett a világ tudományos tekintélyei előtt. Egyébként Alföldinek igen sok tanulmánya külföldi lapokban vagy idegen nyelveken jelent meg. Alig néhány évtizede, hogy a magyar tudományos folyóiratok rendszeresen adnak idegen nyelveken cikkeket vagy kivonatokat ; szerencsés kezdeményezés ez, mert bizony azelőtt, nyelvi elszigeteltségünk miatt, a külföld nem vehetett tudomást még a legfontosabb magyar tudományos eredményekről sem és így gyakran megtörtént, hogy egy-egy kérdés megoldásának, vagy egy-egy tudományos felfedezésnek az elsőbbségét elvitatták a magyar tudósoktól. Engem annak idején, mikor egyik tanulmányomat idegen nyelven, külföldi folyóiratban adtam ki, kerekén hazafiatalansággal vádolt meg a budapesti egyetem egyik — már nem élő — tanára. Hazafiatalanságom eredménye az lett, hogy tudományos megállapításaim belekerültek a szakkönyvekbe, természetesen mint a magyar tudomány eredményei. Ebben a tekintetben a fiatalabb tudós nemzedék tagjai közül kevesen tettek annyit a magyar tudomány külföldi elismertetéséért, mint Alföldi András. És végül : nem utolsó érdeme, hogy egész tudós nemzedéket nevelt fel ; szemináriurából a legkitűnőbb fiatal kutatók kerültek és kerülnek ki, s kiadványai, a *Dissertationes Pannonicae* egyre szaporodó kötetei szívós tervszerűséggel és kitartással dolgozzák fel a magyarországi leletanyagot. A sorozat nélkülözhetetlen tudományos segédeszköze ma már az egész világ régészeti kutatóinak : mert természetesen mindegyik kötete hozzáférhető valamelyik európai nyelven. Alföldi ezen a téren is évtizedek mulasztását pótolta. Eredményeit

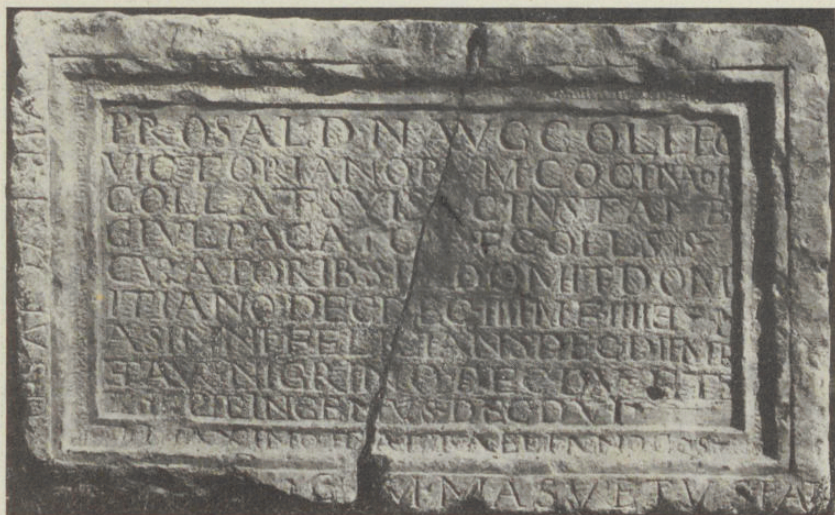
Kocsitemetkezés ábrázolása sírkövön.

Priamos Achillesnél.

A szekszárdi szarkofág.

Az aquincumi collegium victorianorum felirata.

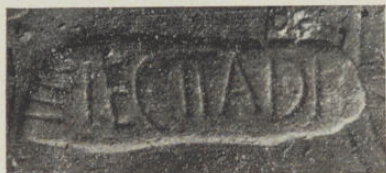
Borostyán illatszertartó és kanálka.

Bronzedény fogantyúja.

A tanító.

A II. «tartalék» legio téglabélyege.

Atilia Firma tégláinak bélyege.

Meduza (borostyán-amulett).

Orvosi műszerek, mérleg, edény, lámpa.

Szőlőfürtöket csipegető madarak (Terra sigillata tál töredéke).

bőven felhasználtam ebben a könyvben és csak azt sajnálom, hogy kéziratban lévő nagy műve: «Pannoniai élet a feliratok tükrében» mindeddig nem jelenhetett meg. Könyvem bizonyára érdekesebb, színesebb, tartalmasabb lett volna, ha Alföldinek ezt a pompás összeállítását is használhatom. A tudomány még ennél is szomjasabban várja tőle a pannoniai és daciai feliratok új Corpusát.

Az új nemzedék fiatalabb korosztályából különösen kiválik Nagy Tibor és Szilágyi János. Nagy Tibor hatalmas felkészültséggel vizsgálta és tárta fel Pannonia őskeresztyénységének szellemtörténetét; ez a könyve európai viszonylatban is alapvető s ezentúl minden idevágó kutatásban nélkülözhetetlen. Nagy érdeme az óbudai katonai amfiteátrum feltárása és szakszerű feldolgozása. A katonai régiségeknek szentelte eddigi munkásságát a fiatal Szilágyi János, az aquincumi múzeum jelenlegi megbízott igazgatója; alapvető munkát írt Pannonia katonai bélyeges tégláiról s hamarosan megjelenik a daciai bélyeges téglákról írt tanulmánya is. A tudomány joggal várja tőle Pannonia és Dacia hadtörténelmét. Mivel a tartományi élet és igazgatás gerince a katonaság volt, bizonyos, hogy készülő műve a pannoniai és daciai élet és műveltség sok más kérdésére is hoz majd feleletet. Nagy Tibor is, Szilágyi János is értékes tanulmányokkal szerepel a «Budapest Története» első kötetében.

A legfiatalabbak közül kiválik pompás módszeres készültségével és máris elért eredményeivel Radnóti Aladár. A pannoniai bronzedényekről írt összefoglaló tanulmánya külföldön is méltó feltűnést keltett, kisebb dolgozataiban is élesszemű megfigyelőnek bizonyult. Most kiváló alkalmat van biznyságot tenni képességeiről: ő vezeti a porolissumi ásásokat s ezen a majdnem szűz területen bizonyára sok alkalom kínálkozik majd nagy anyagismeretének és kiváló módszeres készültségének felhasználására, különösen ha ásóját még szerencse is kíséri. Porolissum emlékeinek feltárása kétségtelenül ritka jó alkalmat ad majd Radnóti Aladárnak egy nagyszabású szintézisre, amely sok rejtett összefüggést mutat meg és ma még nem is sejtett fényt derít majd a római Dacia történetére és életére.

És végül hadd emlékezzem meg néhány szóval a magyar archeologia reménységéről. Munkám közben találkoztam velük, sőt találkoznom kellett velük: szerencsére mindenképpen utamba estek, ha bizonyos kérdésekben világosságot kerestem. Novák József az egyik; jó hasznát vettem az erdélyi római bronzokról és feliratos kövekről szóló munkáinak, de leginkább Napoca életének és emlékeinek megismerésében volt fáradhatatlan és avatott vezetőm. A daciai kövek és könyvek rengetegében nélküle bizony eltévedtem volna. Sági Károly a pannoniai temetkezések, főképpen a kocsitemetkezések kitűnő ismerője, sok értékes adattal gyarapította könyvem anyagát. Vitéz Barkóczy László Arrabona és Brigetio topográfiája, épületei és leletei közt igazított útba; hamarosan várható tőle mindkét fontos római telep monografiája. De nemcsak tárgyi kérdésekben köszönhetek neki sok segítséget, hanem egyébként is a legnagyobb szívességgel és szeretettel könnyítette meg munkámat a budapesti egyetem érem- és régiségtani szemináriumának könyvtárában. Végül Savaria településtörténetének ismeretében és a dobogókői hadiút leírásában hálásan használtam fel az apja nyomdokain induló ifj. Alföldi András tudományos eredményeit és fényképeit.

És ha már a fényképeknél tartunk, hadd köszönjem meg Lakos Jánosnak, a fiatal archeologusnak és a régiségek művész-fényképészének azt a kifogyhatatlan készséget és kedvességet, amellyel megsegített könyvem fényképanyagának megszerzésében és összeállításában. Sok fényképet kívánságomra ő maga készített el, sokat felkutatót, sokat megszerzett. Hálásan köszönöm a székesfővárosi Régészeti és Ásatási Intézet vezetőségének, elsősorban Nagy Lajosnak és Szilágyi Jánosnak, hogy az Intézet fényképanyagát korlátlanul átengedték könyvem céljaira; Szilágyi Jánosnak ezenfelül is szívből köszönöm azt a páratlan vendégszeretetet, amellyel Aquincumban fogadott és heteken keresztül a legnagyobb készséggel támogatott munkámban. Köszönöm a Műemlékek Országos Bizottságának is a szívesen átengedett fényképanyagot, Szombathely, Győr, Komárom városnak és a Balatoni Múzeumnak a gyönyörű fényképeket s végül hálásan köszönöm Bónis Évának, a székesfővárosi Régészeti és Ásatási Intézet tudományos tisztviselőjének a dunahajlat burgusairól könyvem részére készített pontos és szép térképet. Hadd jegyezzem ide őszinte hálával és meghatottsággal, hogy a hivatásos régészek mindenütt a legnagyobb készséggel és szeretettel támogattak: világosan látták, hogy nem is nekem, hanem egy nagy nemzeti művelődési ügynek tesznek szolgálatot. Hiszen én valóban nem akartam egyebet, mint megmutatni az országnak és a világnak az ő szakszerű és értékes munkásságuk fontos eredményeit.

4. Római nyomokon,

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Műemlékek Országos Bizottsága megfelelő anyagi támogatással megadta a lehetőséget arra, hogy bejárhassam mindazokat a magyarországi római emlékhelyeket, amelyekén végig akartam vezetni olvasóimat. Ha az ember így nekivág ismeretlen vidékeknek és városoknak, kissé mindig elfogult. Fővárosi gőgjében talán fölényesen gondol a jó vidékre^{es} és attól tart, hogy lent a végeken nem értik meg majd a magas kultúra fenkölt céljait és terveit. Boldog vagyok, hogy sohasem estem bele ebbe a fővárosi értelmi gőgbe; nemcsak hogy ismertem már azt a nagyszerű munkát, amelyet vidéki városaink végeztek a római kultúra magyarországi emlékeinek feltárása és megőrzése körül, hiszen sok vidéki városunk (Szeged, Kecskemét, Székesfehérvár, Esztergom, Pécs, Veszprém) múzeumát már régebben végigjártam, hanem mostani utaim előtt levélben fordultam a városok és múzeumok vezetőihez s mindenholnan a legszívesebb meghívást kaptam. S valóban, ahol csak megjelentem, mindenütt a legnagyobb megértéssel fogadtak és támogattak s kitüntető szívességgel jártak kezemre mindenben, nem is szólván arról, hogy majd nem mindenütt őszinte barátsággal és magyaros szeretettel láttak vendégül.

Darnay (Dornyay) Béla, a keszthelyi Balatoni Múzeum igazgatója, nemcsak vendégül látott a Múzeum pompás vendégszobájában, hanem, rengeteg munkája közben is talált időt arra, hogy kezemre járjon múzeumi és könyvtári munkámban és elkísérjen Fenékpusztára, amelynek úgyszólván minden rögét alaposan ismeri. Ezen a felejthetetlen kiránduláson nemcsak bőszes tárgyi ismeretekkel, hanem gyönyörű emlékekkel is gazdagodtam. Szombathelyen alkalman volt megcsodálni a város magas kultúráját, eleven

életét, viszont egészen természetesnek találtam, hogy olyan férfiak, mint Mészáros Hugó polgármester, — aki azonos az országos nevű költővel, Ősz Ivánnal, — a legmelegebben támogatják azt a tudományos munkát is, amelynek célja az ókori Savaria feltárása és leírása, az emlékek rendezése és az idevágó tanulmányok kiadása. Az «Acta Savariensia» kötetei hangosan beszélnek Szombathely város kulturális érzékéről és hivatottságáról. De a polgármester szelleme fűti ott mindazokat, akiknek szerepük van tudományos és művészeti kérdésekben és ügyekben. Fáradhatatlanul kezemre járt minden munkámban a városi Idegenforgalmi Hivatal vezetője, Szepesházy Róbert; kiváló tájékozottsága és lendületes egyénisége felejthetlenné tette szombathelyi látogatásomat, ami szerencsére éppen azokra a napokra esett, amikor a város Savaria alapításának 1900 éves ünnepét ülte. Pável Ágoston, a múzeum igazgatója, szíves baráti készséggel áldozta idejét nekem, hogy a múzeum anyagát alaposan megismerhessem. Ő is, Szepesházy Róbert is, a szombathelyi fényképek gyönyörű sorozatával gazdagította könyvem képanyagát. Az ásatásokat és a lapidárium anyagát maga Paulovics István egyetemi tanár úr, kedves barátom, a savariai régészeti kutatás nagymestere, ismertette meg velem ott a helyszínen; nagyon hálás vagyok neki ezért, vezetése és sok értékes magyarázata mindig mélységes élményem marad. És elmúlhatatlanul megőrzöm lelkemben annak a szeretetnek és kedvességnek emlékét, amellyel a szombathelyi egyházmegye tudós történetírója, Géfin Gyula szemináriumi igazgató úr, tisztelt és szeretett barátom, állandóan körülvett, vezetett, támogatott és úgyszólván dédelgetett. Azok az órák, amelyeket társaságában tölthettem, nekem egy nagy lelki élmény minden szépségét hozták meg, könyvemet pedig új színekkel és értékekkel gazdagították.

Győrött Jenei Ferenc tb. városi levéltáros vezetett végig a római Arrabona mélyen szunnyadó kövei fölött az utakon és utcákon, amelyeknek irányát az egykori római utak iránya szabta meg örökre. Egyetlen rövid archeologiai sétán tökéletesen érzékeltette velem a római Arrabona elhelyezkedését és egykori életét. Arrabona kutatásában elévülhetetlen érdemei vannak Lovas Elemér bencés tanárnak, akivel, sajnos, nem találkozhattam: súlyos betegség szögezi ágyhoz a kiváló tudóst, pedig munkájára éppen most volna leginkább szükség, mikor a város vezetősége végre erős kézzel és kemény elhatározással megvalósítja Győr végi vágyát, a múzeumot. A győri római leletanyag s benne Lovas Elemér gazdag gyűjteménye, egyelőre a bencés gimnázium egyetlen nagy termében zsúfolódott össze és a rendszeres fenntartás és kezelés hiányában természetesen egyre kopik, romlik, s főképpen nem fejlődik. Pedig a bencés tanárok nagy szeretettel és szakértelemmel vigyáznak a gazdag római anyagra. Itt köszönöm meg Hollósi Konrád bencés tanár úrnak, régi kedves barátomnak, azt a kifoghatatlan szeretetet és készséget, amellyel győri munkámban támogatott, de éppen ilyen melegen köszönöm a bencés rendház vendégszeretét: ez a tudós és testvéri környezet megadta azt a szellemi légkört is, amely belsőleg meggazdagította és megszínesítette arrabonai élményemet.

Kállay Ödönről ismételten írtam könyvem lapjain, de itt újra megköszönöm neki a ragyogó szőnyi napot és a felejthetetlen brigetiói élményt. Boldog vagyok, hogy ezt a kiváló embert, tudóst és mecénást barátaim közé számíthatom. Máris sokan vagyunk, akik látjuk az ő évtizedes gyűjtő-

munkájának értékét, de közel van az idő, amikor a magyar tudományosság majd méltó módon lerója neki háláját élete önzetlen, nagyszabású és európai értelemben is maradandó értékű munkájáért. A vele töltött órák új színekkel gazdagították könyvemet; gyűjteménye új meg új indításokat adott; apró anekdotáit, megjegyzéseit, régész-élményeit mint csillogó drágaköveket illesztettem bele munkám ötvözetébe. És itt köszönöm meg Alapy Gáspár polgármester úrnak szíves és megértő készségét, lelkes támogatását. Ha feltámadna Titus Statilius Maximus őexcellenciája, a brigetioi helyőrség egykori parancsnoka és belépne Alapy Gáspár duumvir dolgozószobájába, bizonyára nyomban otthonosan érezné magát, hiszen az iroda egyik szekrényén azonnal megpillantaná a szebbnél-szebb római edényeket, régi jó ismerőseit. Az a polgármester, aki ebben a környezetben és Kállay Ödön társaságában él, bizony mondom: Róma nagykövete itt a jeges Danuvius partjain.

Sohasem írhattam volna meg a borostyánkő legendáját, ha nem láthattam volna a soproni múzeum borostyánkőincseit. Lauringer Ernő, a múzeum tudós igazgatója, egész napját nekem szentelte és páratlan tájékozottsággal adta kezemre egymásután a szükséges könyveket és folyóiratokat. Sokat köszönhetek neki és pompás rendben tartott múzeumának, de leginkább köszönöm, hogy egy órára kiszabadította kedvemért háborús börtönükből a múzeum híres borostyánkő-ékszereit. Megnyílt a páncélszekrény s tündéri és naiv szépségükkel egymásután kápráztattak el az áttetsző, vörhenyes fényben villogó, szebbnél-szebb brostyánkő-ékszerek; rég elporladt szépasszonyok és leányok árnyai éledtek meg képzeletemben, amint sorra simogattam ezeket a majdnem kétezeréves gyönyörűségeket. Megköszönöm Lauringer Ernő igen tisztelt barátomnak ezt a hangulatos órát és megköszönöm azt a sok fáradságot, amit a kiválasztott tárgyak fényképezésére fordított: Diebold Károly, a kiváló művész-fényképész, így készíthette el a könyvemhez szükséges pompás fényképeket.

Hangulatos szép órákat köszönhetek Lepold Antal protonotárius-kanonok úrnak, a kitűnő történésznek és régésznek. Hálás vagyok neki, hogy az ügy érdekében s annak a barátságának a nevében, amellyel már régen megtisztelt, szívesen vállalkozott arra, hogy vezessen esztergomi azaz solvai sétámon. Élvezet volt hallgatnom tudós és lélekkel fűtött magyarázatait a Várhegyen, fent a Bazilika tövében, a kis Solva hercegnő sírköve mellett, majd lent a Bibliothecában, a hajdani Solva kövei között s a múzeum csöndes termeiben. Dolgozószobájának művészi és hangulatos magányosságában azután előkerültek az írások is, a tudományos cikkek és magyarázatok, amelyek meglepő vonásokkal gazdagították képzeletemben a római Solva életét. Mikor most visszagondolok erre a legutóbbi drága esztergomi napra, nem hallgathatom el azt az óhajtásomat, hogy bár minél előbb megkapnók a kiváló tudós tollából a római Solva monografiáját.

Különösen felejthetetlen élményem marad Porolissum. Ennek az utamnak előkészítésével Horváth Elek igen tisztelt barátom, az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal kolozsvári igazgatója kötelezett őszinte hála. Neki köszönhetem, hogy Zilahon annyi előzékenységgel és szíves-séggel vártak, neki köszönhetem Seress Miklós erdőfelügyelő úr baráti vendéglátását, Székely Béla kollégiumi tanár úr avatott vezetését Porolissumban s azt a lelkes támogatást, amelyben Gazda Endre alispán úr és Sréte

János polgármester úr részesített. Porolissum tetőin, az ő jóvoltukból, olyan csoda tárult elém, aminőt a Taunusban sem láttam, a saalburgi megelevenedett római táborban. Meggyőződésem, hogy az a terv, amelyet könyvemben felvettem, nem utópia : remélhetőleg megértik az illetékesek, hogy mivel tartoznak római multunknak. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum, Szilágy vármegye és Zilah városa máris megértette. Nem tudom, vajjon mindenki úgy látja-e Porolissum kérdését és jövőjét, mint én, de én az elkövetkezendő béke, az európai tudomány és a magyar idegenforgalom egyik legnagyobb értékét sejtem Porolissumban és a meszesi római erődrendszerben. Videant consules.

Római nyomokon jártam Szentendre városában is : álltam fent a táborban Vajda István református lelkész úrral, Ulcisia Castra szerelmesével és mai helytartójával, és álltam vele a Duna partján s együtt éreztük és élveztük a táj és az emlékek hangulatát, együtt jártuk az egykori szentendreire szír íjászok nyomait. Itt is megköszönöm neki a kedves órákat és az értékes vezetést.

Végül őszintén köszönöm Némethy Károly székesfővárosi tanácsnok úrnak, hogy megajándékozott a Budapest Régiségeinek kötetivel, a székesfővárosnak ezzel az értékes kiadványával : könyvem anyagának jó részét ebből gyűjtöttem. Némethy Károly tanácsnok urat nem kell dicsérnem, dicséri őt egész munkássága, páratlan megértése, magas műveltsége s dicséri mindenekfelett a Budapest Történetének első (két részben megjelent) kötete. Nem is tudom, van-e európai világváros, amely ilyen pompás kiadvánnyal áldozott multjának. Valóban jól esik látni és érezni, hogy Budapesten és a vidéken egyaránt hivatott és művelt magyar férfiak őrzik és ápolják a magyar művelődés latin hagyományait.

5. Jegyzetek helyett.

Mondtam, hogy könyvem nem kézikönyv, nem tudományos adattár, tehát nem idézilépten-nyomon a szakirodalmat, ellenben bőven felhasználja a szakirodalom eredményeit s az a célja, hogy ezeket az eredményeket népszerűsítse. Éppen ezért nem lép fel tudományos szakmunka igényeivel. Tudományos könyv ugyan, de a mások tudományát találja fel, tőle telhetőleg izlésesen és művésziesen. Az anyagához tartozó vagy kívánczó jegyzeteket megtalálja az olvasó a szakkönyvekben s éppen ezért nincsenek ebben a könyvben jegyzetek. Mégis van néhány egyéni megjegyzésem s ezek idekíváncsoznak most könyvem végére, hogy felfedjék az összefoglalásnak és az alkotásnak néhány egyéni mozzanatát és indító tényezőjét, hogy ne mondjam : műhelytitkát. Íme, itt következnek fejezetek szerint.

1. fejezet. A Toscanini-hangverseny harminc éves személyes élmény, egyike életem legnagyobb élményeinek. Ugyanakkor hallottam először Debussynek «La mer» c. költeményét és most, annyi év multán, ez is szimbolusként elevenedik meg emlékeimben : hiszen Róma sorsa mindig a tenger volt, a Mare Nostrum. Az Augusteoból azóta ismét a császár mauzóleuma lett ; utoljára 1942-ben láttam, mikor javában tombolt a háború : bizony nem volt idő rá, hogy rendbehozzák. De a téren, amely ma méltó keretet ad a legnagyobb római császár síremlékének, a Banca Nazionale di

Lavoro józan és korszerű épületének falán már ott hirdeti a felirat a császár elmúlhatatlan emlékezetét : «Hunc locum, ubi Augusti Manes volitant per auras, postquam imperatoris mausoleum ex saeculorum tenebris est extractum, araeque pacis disiecta membra refecta, Mussolini dux veteribus angustius deletis splendidioribus viis aedificiis aedibus ad humanitatis mores aptis ornandum censuit anno 1940, A. F. R. XVIII. — vagyis : Ezt a helyet, ahol Augustus császár szelleme leng a levegőben, miután a császár sírboltját a századok sötétségéből napfényre hozták és a Béke Oltárának szétszórt darabjait összeállították, Mussolini vezér pompás utcákkal, épületekkel és palotákkal illendő környezetbe foglalta, miután a régi nyomorúságos háztömböket leromboltatta, 1940-ben, a fasiszta uralom 18. évében.» Valóban, a Piazza Imperatore Augusto és az Ara Pacis, ott a San Carlo al Corso mögött, méltó kerete ma is Augustus emlékének és történelmi nagyságának. A magyar föld geopolitikai egységének augusztusi felismerését első ízben olaszországi előadásaimban hangoztattam, amelyekről e könyv előszabában már megemlékeztem. A frank eredetű római katona sírkápolnájának versét, amely most a Magyar Nemzeti Múzeum lapidáriumában van, én fordítottam magyarra. — 2. fejezet. Barbius poetoviói látogatása a magam személyes élményén alapul ; még 1939-ben, a boldog béke ígézetében, jártam végig Ptuj (Pettau) római emlékeit és gyönyörködtem kifogyhatatlan édességgel az Orpheus-emlék, az egykori pellengér, költői és szimbolikus szépségeiben. Az Orpheus-emlék azonosítása az egyik Barbius síremlékével : költői fantázia. — Peculiaris szerepeltetése : «poetica licentia» : tudom, hogy később élt. — 3. fejezet. Savaria (Szombathely) ugyancsak személyes élményem ; még csak Tóth János egyetemi magántanár, városi műszaki tanácsnok úr szíves segítségét kell megköszönöm s aztán nincs más hátra, mint eltennem életem fogytaig tartó emlékeim közé Szombathely urainak lázas és lelkes lobogását. Az Ovidius-sírvers Balogh Gyula fordítása ; megjelent a Vasárnapi Ujság 1880. évfolyamában, és Tóth Béla : Szájrul-szájra c. könyvében, 280. l. — 4. fejezet. Az emlegetett lexikon, amelyből borostyán-tudományomat merítettem, már t. i. a fejezet elején közölt általános adatokat, a Révai Nagy Lexikona. Az idézett Martialis-verseket Csengery János fordította magyarra ; megjelentek «Marcus Valerius Martialis epigrammáinak tizennégy könyve» c. kiadványában (Budapest, Akadémia, 1942). — A soproni múzeumigazgató Lauringer Ernő. A soproni amfiteátrum s a befalazott három sírkő : személyes élmény. — 6. fejezet. A Berzsenyi-idézet a költő «Magyarország» c. verséből való Az Anonymus-szöveget Szabó Károly fordításában közlöm. A kiváló tudós, akitől a római úr aquincumi látogatásának ötlete ered, Alföldi András. Tóth Árpád versének címe : «Aquincumi korcsmában». — 7. fejezet. Marcus Furius Rufus síremléke valóban előkerült Aquincumban. Utazása, daciai és aquincumi üzletalapítása : képzelet. Jól tudom, hogy az Itinerarium Antonini későbbi, de felhasználtam azt a hagyományt, amely Caracalla császárnak tulajdonította a nevezetes útkönyv első kiadását, vagy legalább is kezdeményezését. Egyébként a Furius Rufus novella ötletét egy aquincumi sírkőfelirat adta, amelyet Nagy Lajos közölt az Aquincumban megtelepedett kölni polgárokról szóló tanulmányában. A hajóút végig a Duna-limesen személyes élmény ; 1943 nyarán az Erzsébet királyné gőzösön végigutaztam a Duna vonalát Aquincumtól

Újvidékiig s megteltem az egykori római erődvonaltáji és hangulati szépségeivel. A versidézet br. Eötvös József: «Búcsú» c. költeményéből való. — *8. fejezet.* A nógrádverőcei hídcölöpök felfedezése Paulovics István érdeme. A dobogókői utat tulajdonképpen Zambra Alajos, a budapesti egyetem tanára, Dobogókő régi szerelmese fedezte fel; ő figyelmeztette rá Paulovics Istvánt, ő vezetett végig rajta engem is. Dobogókő magasságából láttam én is a kvád partokat, mint egykor a római űr, s mint ahogy Solva várhegyéről gyönyörködtem az egykori markomann part szépségeiben és rejtelmében. A fiatal archeologus nemzedéknek az a tagja, aki a dobogókői hadiutat feldolgozza, ifj. Alföldi András. — *9. fejezet.* Az idézett három verssor Juhász Gyula, «Marcus Aurelius» c. szonettjéből való. A Marcus Aurelius idézetek fordítója Huszti József: M. Aurelius Elmélkedései, Budapest, Parthenon, 1943. A költő, akinek szavaival Róma nagy fiát köszöntöm, Kosztolányi Dezső. — *10. fejezet.* A Jókai-idézetet az «Aranyember» első fejezetéből vettem. Az ókori katonapoggyászt Radnóti Aladár állította össze, igen szellemesen, a vatikáni profán múzeum egyes darabjaiból. A kitűnő magyar tudós, aki a dákoromán kontinuitás vitáját végleg eldöntötte: Alföldi András. Ehhez a fejezethez bőven felhasználtam «A római Erdély» c. cikkemet; megjelent a Magyar Nemzet 1940 december 25. számában. — *11. fejezet.* A bányászatra vonatkozó adatokat részben az Ókori Lexikon daciai tárgyú cikkeiből, részben Neuburgernek a könyvek közt idézett művéből vettem. Az aranyrudak történetét Fröhlich és Hampel cikkeiből tanultam. Ehhez a fejezethez bőven felhasználtam «Dacia gyöngye» c. cikkemet: Magyar Nemzet, 1941 december 25. — *12. fejezet.* Az Ariostieset Novák Józseftől hallottam. Ő kaluzsolt a kolozsvári lapidáriumban és a daciai irodalom rengetegében. — *13. fejezet.* Az a tudós, aki «ember a talpán», Radnóti Aladár. A porolissumi ásatások tudományos munkájában egy ideig részt vett Novák József is. A porolissumi fejezet sok érdekes adatát Seress Miklós erdőfelügyelő úrnak köszönhetem. A limes és a légi-fényképezés adatait Radnóti Aladár két kéziratos értekezéséből, illetőleg előadásából vettem, amelyeket szíves készséggel átadott, hogy könyvemben felhasználjam. Fialat barátomnak itt is megköszönöm ezt az értékes támogatást. — *14. fejezet.* Az aquincumi hétköznapiok leírásában ismétlem azt, amit egyszer már megírtam «Aquincum csalogánya» c. novellámban (Megjelent «Raevius ezredes utazása» c. könyvem 116—127. lapjain). A román régész, akiről ebben a fejezetben beszélek, C. Daicovicu. Az a kitűnő magyar archeologus, aki a kelta nevekkel játszadozott, Hampel József volt. Romulianus mestert Paulovics István fedezte fel. A pölöskei üstök történetét Darnay Bélától hallottam. Az a rég elfelejtett író, akit az alburnusi viasztáblákkal kapcsolatban idézek, bizonyos — közelebről nem ismert — Neigebauer; ő írta meg a fantasztikus történetet a hosszúszakállú öregemberről Dacia című munkájában (megj. 1851; 151. l.). Ezt a könyvet nem ismerem, csak Mommsen leírásából van tudomásom róla (Corpus Inscriptionum Latinarum III. pars posterior, 116. lap). — *16. fejezet.* A keszthelyi Balatoni Múzeumban Darnay Béla fogadott szívesen. Az ő megfigyelése a római és a dunántúli szerszámok formáinak azonossága; a fenékpusztai kilátással kapcsolatban ő hívta fel figyelmemet a táj olaszos jellegére. Tőle hallottam először a kőcekséről, tőle tudom a nemestördemici legények vitézi cselekedetét s ugyancsak ő beszélt nekem a római ékszerek-

hez makacsul ragaszkodó parasztasszonyokról. — 18. fejezet. Az aquincum hangversenyt már régebben megírtam az imént idézett «Aquincum családja» c. novellámban. Lupust, a költőt, én fedeztem fel, versét a szövegben én fordítottam magyarra. — 19. fejezet. A fejezetben idézett mindkét epigramma az én fordításom. Az orvosi eskü szövegét Hornyánszky Gyula fordította magyarra, a könyvek jegyzékében idézett művében. Euelpistes történetét már egyszer megírtam «Euelpistes meghal» c. novellámban (Raevius ezredes utazása, 84—91. lap). — 20. fejezet. A brigetói gyermeksírhelyeinek meghatározó magyarázatát Kallay Ötöntől hallottam. A háromsoros görög verset (az aranysír medaillonjáról) én fordítottam, ugyancsak az én fordításom a fejezetben idézett három kis latin epigramma is. — 22. fejezet. Az Alexamenos-graffito kérdését én tisztáztam «A palatinusi feszület» és «Pistorum praecipuus» c. tanulmányaimban; mind a kettőt idézem a könyvek között. Az angol főpap szellemes megjegyzését Szent Márton szülőhelyéről: Géfin Gyulától hallottam. A fejezetet záró verssorokat Reviczky Gyula «Pán halála» c. költeményéből idézem. — 23. fejezet. A Szent Quirinus legendát Balogh Albin fordításában adom.

6. A könyvek.

Az itt következő könyvjegyzék meglehetősen egyéni válogatás eredménye; egyáltalán nem akar teljes, vagy csak megközelítőleg teljes pannoniai és daciai bibliografiát adni, sőt arra kérem az olvasót, hogy ne is tekintse ezt tudományos bibliografiának. Inkább szeszélyesen és találomra összeválogatott könyvek, cikkek és tanulmányok jegyzéke ez; nem adja még csak a tizedrészét sem a pannoniai és daciai tudományos irodalomnak, de híven beszámol arról, hogy mit olvastam és használtam fel. Az itt idézett könyveket és cikkeket mind olvastam és áttanulmányoztam; ezekből gyűjtöttem össze anyagomat. Remélem, semmit sem felejtettem ki abból, amit felhasználtam; ha valaki mégis rajtacsípné, hogy egy cikket vagy könyvet, amit felhasználtam, itt nem említettem meg, előre is bocsánatért esedezem. És bocsánatot kérek azért, hogy a magam munkáit is idéztem: tisztességnek tartom, hogy a tudósok e díszes jegyzékében szerepelhettem.

- M. Abramič: Poetovio. Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt. 1925.
 Alföldi András: Dákok és rómaiak Erdélyben. Századok, 1940, 129—180.
 Alföldi, Andreas: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I—II, 1924, 1926. (Ungarische Bibliothek I. 10, 12.)
 Alföldi András: Latin keresztény felirat Erdélyből a Kr. u. IV. sz.-ból. Arch. Ért. (= Archaeologiai Értesítő) 1942, 252—254.
 — Magyarország népei és a római birodalom. Budapest, Magyar Szemle Társaság (Kincsestár, 42. sz.) 1934.
 — Pannónia rómaiságának kialakulása és történeti kerete. Századok, 1936, 1—37; 129—162.
 — Pannónia világalma. Budapesti Szemle, 1930.
 A pesti római tábor maradványa az Eskü-téren. Rövid vezető.
 Aquincum. Pannónia Inferior (Alsó-Pannónia fővárosa.) Az ásatások és a múzeum rövid vezetője. Aquincumi Múzeum, 1943.

Balácsa. Kiadja Hornig Károly. Veszprém, 1912.

Balogh Albin: Pannonia őskereszténysége, I. Budapest, Szent István-Társulat, 1932.

— Vezető az esztergomi régészeti múzeumban. Esztergom, 1941.

A. Barb: Der Hügelgräberfriedhof von Oberkohlstätten (Felsőszénégető) und die Römersteine von Neumarkt im Tauchental (Felsőkéthely). Vasi Szemle, 1938, 218—232.

Bella Lajos: Soproni borostyántárgyak. Arch. Ért. 1895, 392—400.

— Torzrajzos róma párkányos téгла. Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1914, 63—64.

— A soproni római üvegpohár. Vasárnapi Ujság, 1914, 373.

Stefan Borzsák: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpathenbecken (Diss. Pann. = Dissertationes Pannonicae, I. 6.), 1936.

Angelo Brelich: Gli aspetti della morte nella poesia funeraria Romana. (Diss. Pann. I. 7.), 1937.

Budapest Régiségei, I—XII. köt.

Budapest története, I. kötet, 1—2. rész. Írták munkatársaikkal: Tompa Ferenc, Alföldi András, Nagy Lajos, László Gyula. Budapest, 1942.

Buday Árpád: Rómaikori szórványos leletek Erdélyből. (Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiséggyűjteményéből, 1913, 252—261.)

M. P. Charlesworth: Les routes et le trafic commercial dans l'empire romain. Paris, éd. Cluny, 1938.

Corpus Inscriptionum Latinarum III.

Csalog József: Alisca — Ad Latus. Mit tudunk a rómaikori Szekszárdról? Szekszárd, 1941.

— Alisca — Ad Latus. Arch. Ért. 1941, 103—105.

— Későrómai téglasírok Mucsfán. Arch. Ért. 1941, 98—102.

C. Daicovicu: Contributii la syncretismul religios in Sarmizegetusa. Anuarul, I. 1932, 81—88.

— Fouilles et recherches a Sarmizegetusa. (Dacie, 1924, 224—263; 1927—1932, 516—556.)

— Sarmizegetusa (Ulpia Traiana). 1939.

— La Transylvanie dans l'antiquité. Bucarest, 1938.

H. Dessau: Geschichte der römischen Kaiserzeit. Berlin, I. 1924; II. 1: 1926; II. 2: 1930.

— Inscriptiones Latinae selectae. Berlin, 1882—1916. I—III.

Dobó Árpád: Publicum portorium Illyrici. Arch. Ért. 1940, 144—185. (Diss. Pann. II. 16.)

Domaszevszki, A.: Die Benefiziarierposten. Westdeutsche Zeitschrift, 1902, (XXI.) 159 l.

Ferenczi István: Régészeti megfigyelések a limes Dacicus északnyugati szakaszán. Erdélyi Múzeum, 1941. (XLVI. kötet.)

Fodor Dániel: Porolissum és környéke. Zilah, 1907.

L. Friedländer: Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. I—IV. Leipzig, 1919—1921.

Fröhlich Róbert: A krásznai aranylelet. Arch. Ért. 1888, 39—48.

Gasparetz Géza Elemér: Rómaikori festőeszközök a M. Nemz. Múzeumban. Arch. Ért. 1912, 223—232.

Géfin Gyula: A szombathelyi székesegyház ismertetése. Szombathely, 1942.

- Gosztonyi Gyula : A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs, 1939.
- Graf, Andreas : Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. (Diss. Pann. I. 5.) Budapest, 1936.
- Gronovszky, Ivan : Nomina hominum Pannonica certis gentibus adsignata. (Diss. Pann. I. 2.) 1933.
- Hampel, József : A krásznai római aranyrudak kora és rendeltetése. Arch. Ért. 1888 48—50.
- Aquincumi temetők. Budapest Régiségei, III. (1891) 47—80.
- Az eraviscus nép és emlékei. Budapest Régiségei, IV. (1892) 81—72.
- Intercisa emlékei. Arch. Ért. 1913, 221—274.
- Thrák vallásbeli emlékek Aquincumból. Budapest Régiségei, VIII. (1904) 3—47.
- Holub József : Pannonia és Dacia Istvánffy históriájában. Arch. Ért. 1919, 39.
- Hornvánszky Gyula : A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. Budapest, Akadémia, 1910.
- H. Jacobi : Führer durch das Römerkastell Saalburg bei Homburg vor der Höhe. Bad Homburg v. d. H. 1913.
- Jónás Elemér : Két római dénárlelet Aquincumból. Bp. Rég. XII. (1937) 278—288.
- Korbuly György : Aquincum orvosi emlékei. (Diss. Pann. I. 3.) 1934.
- Kuzsinszky Bálint : A Balaton környékének archaeológiája. Lelőhelyek és leletek. Budapest, 1920. (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, III. 1.)
- A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Budapest, 1932. (Budapest Régiségei, XI.)
- Kuzsinszky, Valentin : Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Budapest, 1934.
- Kuzsinszky Bálint : Aquincumi sírlelet. Bp. Rég. X, (1923) 56—73.
- A római határvédelem és a balhavári erőd. Az Orsz. Magyar Régészeti Társulat Évkönyve, I. (1920—22).
- Az aquincumi amphitheatrum. Budapest Régiségei, III. (1891) 81—121.
- Pannonia és Dacia. (A Magyar Nemzet Története, I. Athenaeum.)
- Laczkó—Rhé : Baláca, 1912.
- Laureae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae. Vol. I. (Diss. Pann. II. 10.) 1938.
- Láng Margit : A dunapentelei csontpionok. Arch. Ért. 1912. 43—48.
- Láng Nándor : Figurális terrakották az aquincumi múzeumban. Bp. Rég. IX. (1906) 3—32.
- Herakles és Onphale. Elefántesontrelief az aquincumi múzeumban. Bp. Rég. X. (1923) 3—34.
- Római rokokó bronzszobrocska az aquincumi múzeumban. Bp. Rég. XII. (1937) 3—24.
- Lipp Vilmos : A fenéki sírmező. 1885.
- A keszthelyi sírmezők. 1884.
- Lovas Elemér : Kisárpási domborműves scriniumlemezek. Arch. Ért. 1927, 204—209.
- Római kisbronzok a győri bencés Rómer Flóris múzeumban. Győri bencés gimn. ért. 1933—34.

- Lovas Elemér : Római temetők és sírok Győrött és környékén. Győri bencés gimn. értesítője 1932—33.
- Lugli, Giuseppe : Memorie archeologiche in Italia relative alla Pannonia. Pannonia, 1935, 249—259.
- A. Maiuri : Passeggiate campane. Milano, 1938.
- Nagy Lajos : Aquincumi vonatkozású kiadatlan feliratos kőemlékek Szentendréről. Arch. Ért. 1937, 85—118.
- A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna mentén. Arch. Ért. 1939, 115—147.
- A tatai ókeresztény aranygyűrű. Arch. Ért. 1930. 243—246.
- Az aquincumi orgona. (Az aquincumi múzeum kiadványai, II.) Budapest, 1934.
- Az aquincumi orgona feliratos bronztablája. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1932, 92—98.
- Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában. (Az Aquincumi Múzeum 1930. évi ásatása.) Az Aquincumi Múzeum kiadványa, 1931.
- Nagy, Ludwig : Cives Agrippinenses in Aquincum. Germania, 1931, 260—265.
- Nagy Lajos : Egy pannoniai terra sigillata gyár. Arch. Ért. 1928, 96—113.
- Nagy, Ludwig : Ein neues Denkmal der Agrippinenses Transalpini aus Aquincum. Germania, 1932, 288—292.
- Nagy Lajos : Gladiátorábrázolások az aquincumi múzeumban. Bp. Rég. XII. (1937) 179—195.
- Nagy, Luigi : Le grandi strade Romane in Ungheria. (Le grandi strade del mondo Romano XI.). Roma, Studi Romani, 1938.
- Nagy Lajos : Magyarország a rómaiak korában. (Magyarország Vereckétől napjainkig, I. 21—49.)
- Nagy, Ludwig : Mumienbegräbnisse in Aquincum. (Diss. Pann. I. 4.) 1935.
- Nagy Lajos : Pest város eredete. Tanulmányok Budapest multjából, III. (1934) 7—24.
- Pannonia Sacra. Szent István Emlékkönyv. 1938, 31—148.
- Nagy Tibor : A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. (Diss. Pann. II. 12.) Budapest, 1939.
- Nagy, Tiberio : Il secondo anfiteatro Romano di Aquincum. Budapest, 1942. (Estratto da Corvina, rassegna Italo-Ungherese, 1941.)
- A. Neuburger : Die Technik des Altertums. Leipzig, 1920.
- Novák József : Napoka. (Kolozsvári Szemle Könyvtára, 5.) Kolozsvár, 1943.
- Újabb napocai feliratos kő. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából, 1941. I. köt.
- Ókori Lexikon. Szerk. Pecz Vilmos. I—II. 1902—1904.
- Paulovics István : A dunapentelei római telep. (A maradványok története, a kutatás irodalma, az 1926. évi leletek.) Archaeologia Hungarica, 1927.
- A kisárpási római telep. Arch. Ért. 1927, 197—204.
- A nógrádverőcei római erőd feltárása. Arch. Ért. 1934, 158—163.
- Ásatás Dunapentelén 1931-ben. Arch. Ért. 1934, 144—160.
- Brigetiói kisbronzok magángyűjteményekből. Arch. Ért. 1942, 216—245.
- Dionysosi menet (thiasos) magyarországi római emlékeken. I. Arch. Ért. 1935, 54—108.
- Lapidarium Savariense. Római kőemlékek új felállítása a szombathelyi múzeumban. Szombathely, 1943. (Acta Savariensia, 2.)

- Paulovics István: Római kisplasztikai műhely Pannoniában. (Pannoniai Könyvtár, 2.) Pécs, 1935.
- Római művésznev Brigetióból. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1932, 183.
- Savaria = Szombathely topografiája. (Az 1938—41. évi kutatások eredményei.) Szombathely, 1943. (Acta Savariensia, 1.)
- Paulovics, Stefano: Una legge di Costantino e Licinio in una tavola di bronzo recentemente scoperta in Ungheria. (Atti del Congresso internazionale di diritto Romano, 1933.) Roma, Vol. I. 1934.
- Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1934, 193—281.
- Radnóti Aladár: A daciai limes a Meszesen. Kézirat.
- Aladár Radnóti: Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. (Diss. Pann. II. 6.) 1938.
- Radnóti Aladár: Porolissum jelentősége. Kézirat.
- Rómaikori négerszobrocska Kőszegen. Dunántúli Szemle, 1940, 84—92. l.
- Vasi di bronzo Romani nel museo profano del Vaticano. Annuario 1936 (Studi e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma, 1937. 51—114.)
- Remark, Peter: Der Weinbau im Römerreiche. München, Tusculum-Schriften 13—15.
- Révay József: A palatinusi feszület. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1918, 12—22.
- Lupus, az aquincumi költő. Arch. Ért. 1943.
- Révay, Giuseppe: Passeggiate archeologiche nell'Ungheria Romana. (Conferenza con proiezioni tenuta nell'inaugurazione dell'anno accademico dell'Istituto Ungherese di Cultura per l'Italia, a Roma, Firenze e Bologna il, 16, 18, 20 dicembre 1942) Corvina anno VI (1943) No 2. febbraio, 45—58.
- Pistorum praecipuus. Un passo difficile nell'Octavius di M. Minucio Felice. Didaskaleion, Nuova Serie, anno I. fasc. 2. 1923.
- Révay József: Raevius ezredes utazása. Budapest, Franklin-Társulat.
- Rhé Gyula: Ős- és ókori nyomok Veszprém körül. 1905.
- Michael Rostovtzeff: Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. Leipzig, 1929. I—II.
- Schober, Arnold: Die römischen Grabsteine aus Noricum und Pannonien. 1923.
- Szentkláray Jenő: A dunai hajóhadak története. Budapest, 1885.
- Szepesházy Róbert: Szombathely — Savaria ismertetője.
- Székely Zoltán: A komollói erődített római tábor. Kolozsvár, 1943.
- Szilágyi János: Aquincum. Budapest, Officina, 1939.
- Szónyi Ottó: A pécsi őskeresztény sírkamra. Pécs, 1907.
- Tanulmányok Budapest múltjából, I—VI.
- Téglás István: Római kerek épületek Potaissa castruma közelében. Arch. Ért. 1912, 93—96.
- Tóth Kurucz János: Leányvár. Komáromi Múzeum Értesítője, 1906, 40—68.
- Vajkai Aurél: Római emlékek Dunántúl néprajzában. Pécsi Múzeum Értesítője, 1939—40, 40—51.
- Zambra Alajos: Római út a Dobótkőn. Arch. Ért. 1942. 1—2.

7. A római császárok.

S végül bizonyára szívesen veszi az olvasó, ha időrendben felsorolom itt a római császárokat, akik Augustustól Nagy Theodosiusig a birodalom sorsát irányították s akikkel könyvemben lépten-nyomon találkozott. Bár könyvem csak hangulatokat ad, nem zord táblázatokba és paragrafusokba gyömöszölt történelmet, mégis bizonyára kapóra jön az olvasónak ez a császár-galéria, mert csak bele kell pillantania s azonnal és könnyen tájékozódik. Nos, tartsuk meg a szemlét ezúttal mi, közönséges polgárok, hadd mutatkozzanak be Őfelségeik:

Augustus Kr. e. 27—Kr. u. 14.	Trebonianus Gallus 251—253.
Tiberius 14—37.	Volusianus 251—253.
Caligula 37—41.	Aemilianus 253.
Claudius 41—54.	Valerianus 253—260.
Nero 54—68.	Gallienus 253—268.
Galba 68—69.	II. Claudius 268—270.
Otho 69.	Quintillus 270.
Vitellius 69.	Aurelianus 270—275.
Vespasianus 69—79.	Tacitus 275—276.
Titus 79—81.	Florianus 276.
Domitianus 81—96.	Probus 276—282.
Nerva 96—98.	Carus 282—283.
Traianus 98—117.	Carinus 283—285.
Hadrianus 117—138.	Numerianus 283—284.
Antoninus Pius 138—161.	Diocletianus 284—305.
Marcus Aurelius 161—180.	Maximianus 286—305.
Lucius Verus 161—169.	I. Constantius 293—306.
Commodus 176—192.	Galerius 293—311.
Pertinax 193.	I. Constantinus 306—337.
Didius Julianus 193.	Galerius 305—311.
Septimius Severus 193—211.	Maximianus 305—310.
Clodius Albinus 193—197.	Maxentius 306—312.
Pescennius Niger 193—194.	Licinius 307—325.
Caracalla 211—217.	Constantius Chlorus 305—306.
Geta 209—212.	II. Constantius 337—361.
Macrinus 217—218.	II. Constantinus 337—340.
Heliogabalus 218—222.	Constans 337—350.
Severus Alexander 222—235.	Flavius Magnentius 340—351.
Maximinus 235—238.	Vetranio 340—350.
I. Gordianus 238.	Julianus 361—363.
II. Gordianus 238.	Jovianus 363.
Balbinus 238.	Valentinianus 364—375.
Pupienus 238.	Valens 364—378.
III. Gordianus 238—244.	Gratianus 375—383.
Philippus Arabs 244—249.	II. Valentinianus 375—392.
Decius 249—251.	I. Nagy Theodosius 379—395.

TARTALOM-MUTATÓ.

Előszó		5
1. A SZENT SAS FÖLREPÜL		9
<p>Bethoven és a császár. — Az évezredes sírbolt. — A Béke Ol-tára. — Az ércebe öntött önéletrajz. — Pannonia és Dacia a császár önéletrajzában. — A római legiók Magyarországon. — A Szent Sas kápolnája. — Turannius Firminus. — A Pegazus születésnapja. — Római kereskedők barbár földeken. — A politikus csizmadia. — Rémhírek a jeges északról. — Pannonia, a világ úrnője. — Augustus Pannoniában. — Tűz a hamu alatt. — A két Bato lázadása. — Két császári herceg: Tiberius és Germanicus. — Városok. — Tábornokok és közkatonák. — Augustus és a történelmi Magyarország.</p>		
2. BARBIUS VEZÉRIGAZGATÓ ÚR		21
<p>Az aquileiai Barbius-cég irodájában. — Tiberius Barbius és a borostyán. — A két Barbius elindul. — Hálókocsi. — A hodométer vagyis útmérő, a taxaméter őse. — Barbárok és keletiek Nauportus kikötőjében. — Poetovio: jelentkezik a római vámos. — A bonyolult vámrendszer. — De azért kivételek akkor is voltak. — Hordók és bélyegzők. — Orpheus örök bánata és Kybele szerelme. — A százkezü Peculiaris. — Barbius itt, Barbius ott, Barbius mindenütt. — A mesebeli aranygyapjú.</p>		
3. SAVARIA TÜNDÖKLÉSE		30
<p>A borostyánút. — Atta, Bato fia, kereskedő. — Savaria márványragyogása. — Divo Claudio. — Hajnali fények a Capitoliumon. — A polgármester és a borostyán. — Mullius Marcellus főtisztelendő úr. — Az 1900 éves város. — Séta Savaria kövei között. — Átok Domitianusra! — Élő halottak. — A sírok kincsei. — Constans császár Öboldogsága. — Királyi fürdő. — A halálmadár. — Savaria fekete péntekje. — Claudius császár a püspöki palotában. — Sala terrena. — Ovidius sírverse.</p>		
4. A BOROSTYÁN LEGENDÁJA.....		40
<p>Az ifjabb Tiberius Barbius, Savaria tanácsnoka. — A legendás borostyán. — Pytheas meséi. — A józan Plinius. — Nero és a borostyán. — A nimfák könnye: Phaethon siratása. — Káprázatos ékszerek. — A borostyán: sokszázezeréves méhek, hangyák, lepkék, rovarok tündöklő koporsója. — Martialis versei. — Tacitus, a borostyán és az észtek. — Aquileia tündöklése és nyomorúsága. — Scarabantia borostyánkincsei. — A Hűségkapu és a Capitolium. —</p>		

Julia Titia bánata a gimnázium udvarán. — Senecio tanácsnok úr a múzeumban. — Élet és halál titkai Aebutius sírkövén. — Szegény kis Scarbantilla. — Hilaritas Populi Romani. — Németh Jóska az amfiteátrumban. — Akácfavirágok illata a véres aréna fölött.

5. A BIRODALOM BÁSTYATORNYAI 51

A harcias Carnuntum. — Apollo legiója. — Táborok, kisváarak és őrtornyok vasfala a jeges Duna mentén. — Commodus és a «tolvaj» barbárok. — Nagy Sándor Ácson. — Elbúcsúznak Barbiustól. — Római monitor fedélzetén. — A földalatti Arrabona. — Januarius igyál, élni fogsz! — A komáromi Jókai Múzeum. — Római kenyér. — Kállay Ödönnel a római hadiúton. — Rablóregészet. — Brigetio és a kelták. — Pannonia neve a Palonya szőben. — A brigetioi római tábor és helyőrsége. — Statilius Maximus Őnagyméltósága. — A császár halála. — Leányvári legendák. — Kúkecske. — Kilenc gróf és kilenc várkisasszony. — Solva hercegnő arca eltűnt a századok ködében. — Virágok a római bástyafalakon. — Aelius Proculus zászlótartó örök élete. — Szír tevék és íjászok Szentendrén. — Római Maginot-vonal. — Róma ledől s rabigaba görbed.

6. SÉTA AZ ÓKORBÓL A BELVÁROSBA 73

Aquincum, a helyiérdekű vasút állomása. — A múzeum és a táj. — Római úr a Csúcshegyen. — Tangót dúdol a kisasszony az öreg Pía Celerina szarkofágján. — A halottak kincsei a múzeumban. — Ceresnek koszorús hönloka illatoz. — Barbárok a Gellérthegyen. — A császár papjai. — Tűzoltók. — Római úr Aquincumban. — Egyre fogy a római város. — Attila és Árpád Aquincumban. — Colonia splendidissima. — A tábor Óbuda alatt. — A megbízható és hűséges II. tartaléklegió. — Őkegyelmessége, a császári helytartó. — Otacilia Severa, a tábor és a hadsereg anyja. — Frigeridus vezénylő tábornok az Eskü-téren. — Eraviscusok és jazigok. — Hanyatló Róma bús napfénye.

7. A HÖMPÖLYGŐ DUNA 92

Furius Rufus Baedekert vásárol. — A mindentudó Itinerarium Antonini. — Végig Középeurópán. — Az aquincumi rezesbanda. — Előkelő hölgy a fedélzetén. — Hilarus kapitány nagyot sóhajt. — A Duna : szent folyam. — A camponai tábori pénztár. — Marsigli Intereisában. — Az eltűnt tábor. — Aurelius Silvanus, az óriás. — Ókori tej a gyermeksírbán. — Billenő pohar. — A Duna tengere. — Lussonium és Alta Ripa : a bogyzslói átvágás. — Belnézek Furius Rufus útikönyvébe. — Alisca a forró dombok élében. — Az éjhaju lány. — Róptében a Dunántúl fölött. — Lugio, a dunaparti Firenze. — Altinum, a dunai Venezia. — A dunai flotta. — Furius Rufus örökre itt marad.

8. VANNIUS PÜNKÖSDI KIRÁLYSÁGA 109

A barbaricum tüzei és szenvedélyei. — Barbár népek tengere. — Római katona a Duna balpartján, barbár nyilak záporában. — Élet a burgusokban. — A nógrádverőcei római híd. — Római út és őrtorony a Dobogókőn. — Barbárok Traianus és Marcus Aurelius oszlopán. — Germán, jazig és dák tolmács Aquincumban. — Portyázó barbárok : rablóvilág. — Hintapolitika. — Arminius,

Róma ostroma. — Varus, add vissza legióimat! — Maroboduus és Catualda regényes története. — Arminius tragédiája. — Ravenna, az ókori Szent Ilona szigete. — Vannius király viharos harminc éve. — Ravenna, barbár sorsok kikötője. — Barbár ripacsok. — Gallienus császár és Pipa hercegnő. — Megért-e a szőke germán leány egy országot?

9. IRTAM A KVÁDOK FÖLDJÉN 123

Császárok a Duna mentén. — Hadrianus, Pannonia első helytartója. — Castricius Victor furcsa halhatatlansága. — Marcius Turbo őrnagy úr, a császár barátja. — Egy fényes katonai pályafutás. — Antoninus Pius is királyt ad a kvádoknak. — Nero királyt koronáz. — Marcus Aurelius a Garam torkolatánál, barbár csillagok alatt. — Stoikus hadjárat. — Három hadsereg: Róma keményen lesújt a barbárookra. — Az Elmélkedések. — A császár igazi arca. — A villámos legio és a csodálatos eső. — A póruljárt ellen-császár. — Marcus Aurelius nagy gondolata: a mai Magyarország geopolitikai egységének felismerése. — Commodus besorozza a barbárokat. — A sas és a sárkányok viaskodása. — Diocletianus, az ókori V. Károly. — Alkonyodik.

10. EGY ÓKORI FILMSZALAG 137

Minucius Rufus tábornok csatája. — Nos, mit hallottál a dákokról? — Burebista, a dák Napoleon. — Egy ókori szentszövetség. — Cotiso dák király szemet vet Julia hercegnőre. — Decebal és a római «tanosztagok». — A sziklába vágott hadiút. — Traianus felirata. — A vaskezü ember. — Dacia összeomlása. — Egy nép halála. — Traianus oszlopa, a daciai hadjáratok történelmi képsorozata. — Az ókori katonapoggyász. — Apollodoros mérnök úr. — A sas visszarepül. — Dacia Félix. — Sarmizegetusa, a fényes főváros. — A hétfejű ellenség. — A római Dacia alkonya. — Vér és vas. — Ókori Mária Teréziás vitézek. — Dákoremán ábrándok.

11. DACIA ARANYORSZÁG 154

Az arany varázsa. — Az ókor Kaliforniaja. — Dacia Aurea. — Só, vas, márvány. — Pirusták és barudisták. — Csetátye Mare. — Az aranygyapjú. — Az ókor dinamitja. — A megláncolt csontváz. — Zalatna, az aranyvidék idegközpontja. — Hermias öméltósága. — Vámállomások. — Flavianus, a sirmiumi pénzverő műhely igazgatója. — Raevius ezredes Daciában. — Pollia Rufina isteni mosolya. — Rustilius mérnök úr, Alburnus Maior ura. — A szédületes római technika. — A robbanás. — Claudius Julianus törzs-örömester. — Dacia gyöngye, Sutta. — Athanarich aranykincse. — Aranyfejszék és aranyrudak. — Rejtelmes aranybélyegzők. — Aranyban sugárzó régi arc.

12. AZ ELTŰNT FŐVÁROS 168

Barbárok az aranyvárosban. — Quod non fecerunt barbari. — Az elsüllyedt Apulum. — Római kövek a Maros fenekén. — Apulum ismerőseink. — Antonius Secundus, «városunk szülötte». — Potaisa erdői. — Antonius Agrippinus, a napocai álláshalmozó. — Napoca mélyen a föld alatt nyugszik. — A Capitolium és a Szent Mihály templom. — Római halottak a Házsongárdon. — Felgyújtják Sarmizegetusát. — Róma ragyogása a hátszegi völgyben. — A császár oltára. — Két eltűnt remekmű. — A császárpapok

palotája. — Az állam örök élete. — A Forum marványragyogása. — Az amfiteátrum és az idő vasfoga. — Rejtelmes betűk a márványszéken. — Hová lett Quintius Aurelius Tertius? — Raevius ezredes bevonul Sarmizegetusába. — Találkozom Marcus Turbóval. — Domus Divina. — Hallgat a táj.

13. KIRÁLYI VÁR 183

Vadvirágok illatában. — Utazás Porolissumba. — Fölnevet a város, Wesselényi és Ady városa. — Mindenki Dacia katonája. — A Meszeskapu. — Halott vulkánok tetején. — Gyorgye Tampa. — Ora et labora Romanum. — Egy alispán. — Torma Károly, Porolissum felfedezője. — Találkozom Pariobel istennel. — Caracalla Erdélyben. — Az ezerszáz kilométeres határsánc. — Magyar repülők a római tábor felett. — Óriások vára. — Aranyban ragyog a császár szobra. — Adcobrovatus, a brit obsitos. — Ágyúgolyó csap az amfiteátrumba. — A palmyrai íjászok hódolata. — Spanyol huszárok Daciában. — A Bisericuța csúcsán. — Gloria Romanorum. — Zilah jövője. — Porolissum, a magyar Saalburg.

14. MENNYIBE KERÜLT PASSIA? 199

Sisakos honvéd Aquincum várfalán. — Sabaia, a kelták söre. — Julius Severus úr nem szorul senkire. — Viatorianus tanácsnok úr. — A póruljárt pék szerencséje. — Az ügyvéd úr a fürdőben. — A szegény tanító. — Flavius Felicio főtisztelendő úr bonyolult családi élete. — Sergius Orata őméltósága és a központi fűtés. — Vendéglő a Kakashoz. — A nagyszájú mozaikmester. — Eraviscus hölgyek teljes díszben. — Aicca, a «drága» asszony. — Beszélő nevek. — Római rostonsült hal. — A hal úszni akar. — Sonka és disznófő. — Főlemelem egy aquincumi ház födelét. — Palacsinta és mézeslepény. — A szoptatóüveg. — Romulianus, a bronzöntőművész. — Paprikáskrumpli a római rézüstben. — Secundus mester csengettyűje. — Hercules asszonyruhában. — A kőszegi néger. — Római sakkjáték. — Caracalla császár és a kislány. — Szeretlek, életem! — A verespataki viasztáblák. — Egy ókori Rip van Winkle. — Julius Alexander üzleti iratai. — Három hajfonat regénye. — Eladnak egy kislányt. — Fáklyafények az éjszakában.

15. PACATUS ŐMÉLTÓSÁGA 219

Kállay Ödönnel belpusztai bor mellett. — Vivas! — Acastus lámpát gyújt. — Terra sigillata, az ókori porcellán. — Lángol a római rúzs. — Resatus mester edénygyára a Gellérthegyén. — Pacatus őméltósága, az Első Aquincumi Edénygyár vezérigazgatója. — A mursai fiók. — Marcus Aurelius a lepényeken. — Publius művészi porcellántálat ajándékoz Juliának. — Hordók a kútban. — A munka örök ritmusa. — Vidéki Venus, vagyis az aquincumi Bovaryné. — Abundantia, a gőgös kisvárosi szép-asszony. — Két leány a sírkápolna falán. — A tánc szédülete. — Mennyei mámor. — Messzi századok mosolya.

16. A RÓMAI BALATON 226

A hold: lomha alabárdos. — Ezüsthíd a Balatonon. — Halott római testvéreim virrasztanak fölöttem. — A szalacsikai pénzverő. — A szerszámok örök élete. — Megint a kőkecske. — A nemes-tördemeci legények. — Római aranykarperec a magyar paraszt-asszonyon. — Galerius császár siófoki zsilipjei. — Fenékpusztá

lappangó csodái. — Az olaszos balatoni táj. — Őrtornyok és villák füzére a partokon. — Neptunus oltára a pincében. — Valcum, a gócpont. — A hercegi istálló is római téglákból épült. — Az angol versenyló és az archeologia. — Római halvacSORa Badacsonyan. — Tiszti regatta a Balatonon. — Nepomuki Szent János szobra a római nő sírkövén. — A kékkúti Krisztusmonogramm. — A taliándörögi Kabir istenek. — Primus és Secundus, két derék obsitos. — Római pince Csupakon. — Az örök szőlőfűrt.

17. MAGYAR BOR 238

Dionysos, Bacchus és Liber Pater. — A bacchusi diadalmenet. — Bacchus tölt poharat. — Egy rabszolga egy hordó borért. — A kétezerpengős vincellér. — Az itáliai bor védelme. — Cicero és a gazdasági szabadság. — Probus császár, a tokaji «keresztapja». — Éppen szüretkor verik agyon. — Egy római rokokó szobor: a szüretelő Amor. — Silvanus, a pannoniai paraszt-isten. — Antianae Aranyhegye. — Nektár a szekszárdi szarkofágban. — Liber-oltár Marcianus tanácsnok úr szamosparti szőlejében. — A sarmizegetusai vincellér-céh. — A túlvilági enyhülés. — Az ismeretlen borívó sírköve.

18. AELIA SABINA ISTEN VELED! 245

Commodus Őfelsége a katonai amfiteátrumban. — Ünnepi díszelődés. — Őfelsége fanyalog. — A népség és katonaság pompásan szórakozik. — Attila vára, vesztőhely, Királyhegy. — Állatviadatok és gladiátori játékok. — Nemesis, a végzet véres istennője. — Milapangott a Csigadomb alatt? — Feltámad a polgári amfiteátrum közönsége. — Az előkelő úr, a gazdag hölgy, a börtönőr. — Petraites, gladiátorok csillaga. — Balett és bohózat. — Az aquincumi színműkamara. — Flavius Secundus, a sugó. — Leburna, a szíinigazgató, «így még sohasem halt meg». — Leég a tűzoltók székháza, megmarad az orgona. — Az egyetlen ókori orgona. — Aelius Justus, a II. legio duplászoldos orgonistája. — Hangverseny Aquincumban. — Aelia Sabina, Aquincum csalóánya. — Quintus Aelius Apollonius koporsója és sírverse. — Lupus, a költő, előlép ismeretlen századok ködfüggönye mögül.

19. DR. POMPEIUS CARPUS 260

A gyógyító isten és leánya. — Aurelius Veteranus tábornok meggyógyul Mehádián. — A brigetiói kegyhely. — Cutius Gallus fülei. — Frontonianus csodás gyógyulása. — Atilia Firma fürdője Aquincumban. — A gyógyító nimfák. — Bassus verse. — A 2500 éves orvosi eskü. — Numisius ezredorvos úr. — Tiberius Martius, a katonakórház főorvosa. — Fileto doktor úr koporsója a budai Szent János templomban. — Tökéletes orvosi műszerek. — Venusius Aper, a kórház gondnoka és az ápolók. — Szemorvosok és orvosságaik. — Galenus egyetemi tanái úr római előadásai. — Pompeius Carpus doktor úr és Asillia Polea doktorkisasszony. — Euelpistes meghal. — Az orvosházaspár aquincumi kertje. — Galenus szobrát rózsával koszorúzzák.

20. KÉTEZERÉVES BÁNATOK 272

A kis katona koporsója. — A gyermek és a halal. — A halott kocsin megy a sírba. — Az öregasszony múmiája. — Köszvény és rizspor. — Britta a Gyopár-utcában. — A sírkő: leltári tárgy. — A szegény

kislány törött üvegjei. — Az aransír titokzatos halottja. — Te csak szeress! — A cickány és a lélek. — A behúnyt szem. — Canius, az állatkereskedő. — Sabina kismadara. — Attis feltámadása. — Fiatallal halottak. — A holtak rózsaszünetje. — Kis kertem minden rózsáját szórd a poromra. — Fabia Secundina drága jó anyukájának. — Isten veled, leányka, örökre Isten veled! — Flavia Nicopolis, mint a virág. — A pók hálójában vergődő lepke. — Legyen neked könnyű a föld. — Csak a teste! — Tapsoljatok! — Soranus, a világbajnok. — Have pia anima.

21. ISTENEK ÉS ANGYALOK. 285

A császár áldozata. — A Capitolium három istene. — Az istencsászár. — A tábornok látomása. — A mehádiai küldöttség fogadalmi oltára. — Felséges Urunk Oltára. — Az ókori b. u. é. k. — A három Dacia parlamentje. — Trónjukvesztett kelta istenek. — A félhold, a csillag, a kulcs és a csuklyás törpe. — Az örök istenek, Junónak és az angyaloknak. — Az ezernevű Isis. — Malagbel és Bebellahamon. — Aziz, a jóságos gyermekisten. — Jupiter Dolichenus, a lovasisten. — A Győzhetetlen Napisten, Mithras. — Az ókori karácsony. — A holló, az oroszlán, a napfutó és az atya. — Mithras Aquincumban. — Fonti Perenni.

22. KRISZTUS PANNONIÁBAN 295

A Szent Sas lehull. — Meghalt a nagy Pán. — Legendák aranyköde. — Keresztény bazilikák. — Az óbudai temetőkapolna. — Julius Herculanus, a keresztény veteránus. — Jupiter és a Jó Pásztor. — Nagy Constantinus, a kereszténység hőse. — A szövetbe csomagolt kenyér: az Eucharistia. — A Krisztusmonogram. — Alfa és Omega. — Hospita, élj boldogan! — A lugiói keresztény házaspár esküvői emlékpohara. — A gerulatai torzalak. — Igyál, élni fogsz boldogan örökké! — A pécsi sírkamrák. — Szent Márton élete és legendája. — A toursi püspök csodái a szombathelyi székesegyház fényességében. — A két vándorfestő. — A sírásó is meghal. — Fritigil királyné. — Krisztus, neked hódol a világ. — A keresztény hazafiság. — Feltűnik a Kereszt.

23. A LÉLEK ÉGBE SZÁLL 309

Savaria kereszténysége. — A hiteles jegyzőkönyvek. — Diocletianus keresztényüldözése. — Quirinus, Siscia püspöke, a viharban. — Az ördögök oltára. — Fényesség a hörtönben. — Amantius helytartó. — Targyalás a színházban. — Quirinus hitvallása. — A szent püspök vértanúhalála. — A szent ereklyék sorsa. — Maulbertsch és Altdorfer. — Prudentius, a költő, Pannoniában. — Szent Quirinus bazilikája és a Soproni Kapu. — A ragyogó mozaikszőnyeg. — Szent Quirinus a borostyan úton. — Zeng a himnusz: Teljes a Te dicsőség! — Az Ezüst Sas Rómája megdől. — A lélek égbre száll.

FÜGGELÉK. KÖVEK ÉS KÖNYVEK. 319

A régész és ellenségei. — A magyar régészet hőskora. — Az új nemzedék. — Római nyomokon. — Jegyzetek helyett. — A könyvek. — A római császárok.

RÉVAY JÓZSEF MŰVEI

MEGTANULOK LATINUL

Érdekes és mulatságos könyv, amely kevés fáradsággal, könnyen és játszva tanítja meg olvasóját latinul anélkül, hogy szabályok és nyelvtan magolására kényszerítené.

ÓKORI ÍRÓ, MAI OLVASÓ

A nagy tudású szerző kitűnő érzékkel mutatja meg, mi az, ami az ókori íróban a mai olvasót érdekelheti.

SÉTÁK

A RÓMAI MAGYARORSZÁGON

Az itt talált római emlékek nyomán elviszi olvasóját hazai történelmünk régmúltjába, a római korba, amelynek nagy hatását műveltségünkön máig érezzük.

RAEVIUS EZREDES UTAZÁSA

A római katonatiszt képzeletbeli utazásán megelevenedik előttünk az egész római világ mindennapi élete.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA
